

FORSVARET

Forsvarets høgskole

Sivil-militært samarbeid i krigstid?

Den norske handelsflåtens selvforsvar

1940–1943

Geir Gangsøy Kristiansen

Masteroppgave

Forsvarets høgskole

vår 2021

Forord

Å skrive en masteroppgave foregår ikke i et vakuum. Man er hele tiden avhengig av tilbakemelding på det man gjør. Jeg vil derfor begynne med å få takke min veileder, professor Sven G. Holtmark ved Forsvarets høgskole, for utmerket veiledning og støtte gjennom dette prosjektet. Jeg vil også rette en stor takk til bibliotekarene ved Forsvarets høgskoles bibliotek for all hjelp med å skaffe bøker og artikler.

En stor takk rettes også til Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Riksarkivet, og marinemuseet i Horten for at jeg fikk besøke arkivene deres på tross av pandemi og nedstenging.

Sist, men ikke minst, vil jeg takke min familie for all den støtte og oppmuntring jeg har fått gjennom hele dette to-årige utdanningsprosjektet mitt.

Oslo, 25. mai 2021.

Sammendrag

Temaet for denne oppgaven er utfordringene i det sivil-militære samarbeidet knyttet til den norske handelsflåtens selvforsvar under andre verdenskrig. Da andre verdenskrig brøt ut i september 1939, eksisterte det ingen planer for bevæpning av den norske handelsflåten. Det var heller ikke etablert noen norsk organisasjon som hadde som oppgave å ta seg av slike spørsmål. Arbeidet med å etablere en slik organisasjon begynte først etter det tyske angrepet på Norge 9. april 1940. Bevæpningssaken i den handelsflåten ble etter hvert et skjæringspunkt mellom det sivile og det militære domenet, mellom operative forhold, fagforeningspolitikk og politiske koblinger. I dette skjæringspunktet utviklet det seg en konflikt som kom til å prege krigsårene. Dette gjaldt i særlig grad perioden fra 1940 til 1943. Dette var også en periode der den norske handelsflåten opplevde store tap og behovet for egenbeskyttelse ble derfor akutt. I denne konflikten ble de militære beskyldt av sjøfolkenes interesseorganisasjoner for å bedrive en militarisering av handelsflåten. Sjøfolkenes interesseorganisasjoner ble på sin side beskyldt for å opptre ansvarsløst og ha urealistiske oppfatninger om hvordan handelsflåten skulle forsvares i en tid der behovet for egenbeskyttelse var prekært.

Hvilke interne og eksterne forhold på organisasjonsnivå lå til grunn for konflikten? Det er flere forhold som kan bidra til å forklare konflikten, deriblant personellsituasjonen for norske styrker under krigen og rene operative militære forhold knyttet til sikringen av handelsflåten. I tillegg fremheves det i oppgaven at konflikten delvis kan forklares med konkrete utfordringer knyttet til det allierte samarbeidet med Storbritannia. I større grad enn i tidligere forskning argumenterer også oppgaven for at profesjonskulturelle og ideologiske forhold var en viktig årsak og driver bak konflikten. Et sentralt aspekt er den innflytelsen særlig Norsk sjømannsforbund hadde på Nygaardsvold-regjeringen under krigen. I forlengelsen av dette kom organisasjonskulturelle forhold knyttet til den sivile og militære dimensjonen. Her var det to forskjellige kulturelle systemer som sto imot hverandre, og dette forsterket også konflikten.

Summary

This thesis seeks to explore the challenges in the civil-military cooperation regarding the arming of the Norwegian merchant fleet during the Second World War. The thesis will specifically focus on the period from 1940 to 1943.

When the Second World War broke out in September 1939, the Norwegian merchant fleet had no means to defend itself. Nor was there a national organisation in place to facilitate arming of the merchant fleet. The process of arming the merchant fleet first began after German attack on Norway, on 9 April 1940.

The process of establishing an organisation for the arming of the civilian merchant fleet caused a conflict at the organisational level between civil and military stakeholders, in particular between the Norwegian Naval High Command and the Norwegian Seamen's Union. The Norwegian Shipping and Trade Mission (Nortraship) and the London-based Norwegian government also played an influential role in the conflict. Furthermore, the conflict was exacerbated by the heavy losses of Norwegian merchant ships between 1940 and 1943.

The thesis argues that the strained personnel situation and problems at the military operational level were important reasons for the civil-military conflict. This is also in line with existing research on this topic. In addition the thesis points out that the conflict was probably reinforced by certain issues in the cooperation between Norway and Great Britain within the allied framework. In addition, cultural and ideological factors further aggravated the conflict. A key factor in terms of the cultural and ideological dimension is the influence of the Norwegian Seamen's Union on the Norwegian Labour Party government. The close political, cultural and ideological relationship between the Norwegian Seamen's Union and the Norwegian government stood in stark opposition to the military professional culture in the Norwegian Naval High Command at the time.

Innholdsfortegnelse

1 Innledning	1
1.1 AVGRENSING OG PROBLEMSTILLING	2
1.2 DISPOSISJON	6
2 Kilder	6
2.1 UTRYKTE KILDER	6
2.2 TRYKTE KILDER	8
2.3 SAMLET VURDERING AV KILDENE	9
2.4 LITTERATUR OG FORSKNINGSSTATUS	11
3 Metode og metodevalg	17
3.1 VITENSKAPSTEORETISKE BETRAKTNINGER	17
3.2 FORSKNINGSDESIGN	18
4 Bakgrunn og kontekst	20
4.1 NORSK FORSVARSPOLITIKK OG NØYTRALITET 1935–1940	20
4.2 FORHOLDET TIL STORBRIANNIA	21
4.3 BETYDNINGEN AV DEN NORSKE HANDELSFLÅTEN	22
4.4 DEN NORSKE HANDELSFLÅTEN 9. APRIL 1940	23
4.5 TRUSSELEN MOT DE ALLIERTE FORSYNINGSLINJENE	24
4.6 KONVOIENE	25
4.7 ORGANISERING AV HANDELSFLÅTENS BEVÆPNING 1940–1943	26
4.8 NORSK SJØMANNFORBUND I APRIL 1940	29
5 Personellsituasjonen 1940–1943	30
5.1 PERSONELLSITUASJONEN ETTER KRIGENS UTBRUDD	30
5.2 KONFLIKT MELLOM HÆREN OG SJØFORSVARET	32
5.3 NORSKE SJØFOLK «FORSVINNER» I USA	34
5.4 NORSKE MANSKAPER I SVERIGE	36
5.5 OPPSUMMERING	37
6 Britisk organisering av skytterordningen	37
6.1 DEFENSIVELY EQUIPPED MERCHANT SHIPS	37
6.2 BRITISKE MILITÆRE OG SIVILE SKYTTERE	38
6.3 OPPSUMMERING	40
7 Norsk organisering av skytterordningen	40
7.1 DEN NORSKE SKYTTERORDNINGEN I ETABLERINGSFASEN	41
7.2 FRA KORTE KURS TIL MILITÆRE SKYTTERSKOLER	43
7.3 FAGFORENINGENES SYN PÅ SKYTTERORDNINGEN	47
7.4 OPPSUMMERING	49
8 Tilspisset konflikt og politiske koblinger	50
8.1 DEN SIVIL-MILITÆRE KONFLIKTEN TILTAR	50
8.2 SKYTTERORDNINGEN FØRSØKES UTVIDET I 1942	52
8.3 BETYDNINGEN AV DEN UFORMELLE KONTAKTFLATEN	57
8.4 OPPSUMMERING	60
9 Et organisasjonskulturelt og ideologisk perspektiv?	60
9.1 FORHOLDET MELLOM EKSLI REGJERINGEN OG MILITÆRVESENET	60
9.2 ARBEIDERPARTIET OG NORSK SJØMANNFORBUND	62
9.3 DEN MILITÆRE PROFESJONSKULTUREN	65
9.4 OPPSUMMERING	68
10 Konklusjon	68
10.1 BIDRAG TIL FORSKNINGSSTATUS	72

11 Utrykte kilder.....	75
12 Trykte kilder	75
13 Internett	75
14 Litteraturliste.....	76

1 Innledning

Selv om en etter krigen kan si at armering av handelsflåten og militær betjening av denne armering har gitt meget gode resultater, og på avgjørende måte medvirket til å vinne krigen, så er det et faktum at en i krigens begynnelse på grunn av manglende forberedelser, våpen og trenet personell, mistet mange og verdifulle fartøyer som sannsynligvis ville vært reddet om en fra krigens første dag hadde vært utstyrt med forsvarsmidler. På grunn av manglende våpen kunne fiendens bombefly fly i høyde med mastetoppene og formelig legge sine bomber som de ønsket, for så å komme igjen og pepre fartøyet med maskingevær til fartøy og besetning var senket, eller til ammunisjonen var oppbrukt.

«Raider» og ubåter kunne selv på store avstander og mot hurtiggående fartøyer, i ro og mak manøvrere seg inn på skuddhold og senke sitt offer.¹

Slik konkluderer Sjøforsvarets skytteravdeling for handelsflåtens siste sjef, kapteinløytnant Karl Gidske, i generalrapporten da avdelingen ble avviklet i 1946.

Temaet for denne oppgaven er utfordringene i det sivil-militære samarbeidet knyttet til den norske handelsflåtens selvforsvar under andre verdenskrig. Da andre verdenskrig brøt i september 1939 eksisterte det ingen planer for bevæpning av den norske handelsflåten. Det eksisterte heller ingen organisasjon som hadde som oppgave å ta seg av slike spørsmål.

Admiralstaben hadde etablert korte frivillige kurs for offiserer i handelsflåten med tanke på konvoitjenesten, men utover det var kontakten mellom handelsflåten og militære myndigheter lite utviklet. En av de første oppgavene for den norske eksilregjeringen i London ble derfor å sørge for at den norske uteflåten fikk våpen til å forsvare seg med. Dette ble gjort i samarbeid med de allierte, og skytset ble til å begynne med lånt ut fra britiske myndigheter. Etter at USA kom med i krigen i 1941 ble våpnene levert fra amerikanske myndigheter.²

I begynnelsen ble våpnene om bord i de norske handelsskipene betjent av skipets sivile besetning, men den sterke økningen i angrepene gjorde at denne ordningen ikke ble sett som tilfredsstillende. Det britiske forsvaret stilte en del av sine spesialutdannede skyttere til

¹ Generalrapport fra S.S.H, Nortrashipflåtens skyttere 1989: 18

² Innstilling fra Forsvarskommissjonen av 1946 (1949): 121

disposisjon for den norske handelsflåten, men britene fikk etter hvert bruk for sine skyttere til sin egen handelsflåte. Britiske myndigheter anmodet derfor om at Norge utdannet egne skyttere. En komite bestående av representanter for Marinen, Handelsdepartementet og Nortraship foreslo for Forsvarsdepartementet i 1941 at det skulle etableres en egen avdeling som kunne ta seg av dette spørsmålet. Forsvarsdepartementet ga deretter Sjøforsvarets overkommando fullmakt til å opprette en egen avdeling som skulle ta seg av handelsflåtens selvforsvar. Denne avdelingen ble kalt Sjøforsvarets skytteravdeling for handelsflåten (SSH) og hadde som oppgave å ta seg av utdanning av skyttere, vedlikehold av handelsflåtens forsvarsmidler og administrering av skytterpersonalet.³

De ikke-statlige aktørene var representert ved sjøfolkenes fagforeninger, henholdsvis Norsk sjømannsforbund, Det norske maskinistforbund, Norsk styrmannsforening og Norges skipsførerforbund. Den fagforeningen som markerte seg mest tydelig i denne saken, var Norsk sjømannsforbund. Organisasjonen representerte et stort antall sjøfolk i handelsflåten og hadde i tillegg nære politiske bånd til Arbeiderpartiet og Nygaardsvold-regjeringen.⁴ Bevæpningssaken i handelsflåten ble etter hvert et skjæringspunkt mellom det sivile og det militære domenet, mellom operative militære forhold, fagforeningspolitikk og politiske allianser. I dette skjæringspunktet utviklet det seg konflikt som kom til å prege spesielt de første krigsårene. I denne konflikten ble de militære beskyldt av sjømannsorganisasjonene for å bedrive en militarisering av handelsflåten. Sjømannsorganisasjonene ble på sin side beskyldt av de militære for å oppføre seg ansvarsløst og ha urealistiske oppfatninger om hvordan handelsflåten skulle forsvares i en tid hvor behovet for egenbeskyttelse var akutt.⁵

1.1 Avgrensning og problemstilling

Basert på erfaringene fra andre verdenskrig gjorde Forsvarskommisjonen av 1946 en vurdering av hvilke forutsetninger som måtte være på plass hvis handelsflåten på ny skulle bevæpnes i en eventuell fremtidig krig. Her slo man fast at bevæpning av handelsskipene, og utdanning av personellet til å betjene våpnene, medførte en rekke spørsmål innenfor folkerettslige, økonomiske, tekniske og personellmessige spørsmål.⁶ Forsvarskommisjonen

³ Innstilling fra Forsvarskommisjonen av 1946 (1949): 121

⁴ Hjeltnes 1995: 153

⁵ Hjeltnes 1995: 152

⁶ Forsvarskommisjonen av 1946 (1949): 123

slo også fast at problemer i forbindelse med bevæpning av handelsflåten var både av militær og sivil art, og en løsning ville derfor kreve et samarbeid mellom militære myndigheter, sivile myndigheter og private organisasjoner.⁷

Denne oppgaven vil være en organisasjonsstudie og aktørstudie, og vil sentreres rundt konflikten knyttet til handelsflåtens selvforsvar i tidsrommet fra 1940 til og med 1943. Selvforsvaret til handelsflåten omfattet både bevæpning og rene defensive tiltak, men denne oppgaven vil fokusere på konflikten om bevæpningen av fartøyene. Oppgaven vil ha som mål å gå i dybden på dette sakskomplekset gjennom å kartlegge konflikten, aktørene, og omgivelsene som var en del av prosessene knyttet til organiseringen av handelsflåtens selvforsvar i denne perioden. Dette vil innbefatte både nasjonale og allierte aktører. Oppgaven vil dermed fokusere på organisasjonsnivået så vel som det politiske nivået. Oppgaven vil derimot ikke ta for seg individnivået, sjøfolkenes kamp på verdenshavene eller de stridstekniske aspektene ved handelsflåtens egenbeskyttelse. Oppgaven vil heller ikke gå i detalj på de forskjellige våpensystemene som var installert om bord på norske handelsskip i krigsårene. Oppgaven vil imidlertid omtale enkelte våpensystemer der dette er hensiktsmessig.

Det er tre grunner til periodiseringen i oppgaven. For det første var dette en periode der handelsflåten opplevde store tap, og den manglende egenbeskyttelsen ble derfor et akutt problem. Mange norske handelsskip manglet tilstrekkelig armering for å kunne beskytte seg mot angrep, i motsetning til for eksempel britiske handelsskip der man allerede hadde etablert en organisasjon for armering av handelsskipene.⁸ For det andre var det i perioden 1940–1943 at konflikten knyttet til handelsflåtens selvforsvar var mest tilspisset. I perioden fra 1944 og frem til 1945 hadde mange norske handelsfartøy fått tilstrekkelig med armering til å kunne forsvare seg selv, og situasjonen var derfor mindre akutt. I tillegg hadde de allierte kommet på offensiven mot aksemaktene. Luftstøtten til konvoiene fikk også bedre kapasitet og rekkevidde i andre halvdel av krigen. Dermed gikk også tapet av norsk og alliert tonnasje ned i disse siste årene av krigen. For det tredje gjennomførte man en organisasjonsendring i 1943 der hele bevæpningsstrukturen ble underlagt en paraplyorganisasjon kalt Handelsflåtens selvforsvar. Dette markerte en overgang til en fastere struktur.

⁷ Forsvarskommissjonen av 1946 (1949): 125

⁸ Schau 1995: 71

Oppgaven avgrenses også til egenbeskyttelsen handelsskipene. Det betyr at det allierte konvoisystemet ikke vil være en del av drøftingen. Konvoisystemet blir imidlertid beskrevet i korte trekk, som en del av kontekstdelen i oppgaven.

Hvorfor er dette temaet interessant i forskningssammenheng? For det første er tematikken interessant fordi konflikten involverte flere aktører i det norske statsapparatet, i det norske militærvesenet, ikke-statlige aktører og internasjonale aktører. I tillegg ble konflikten forsterket av tette politiske bånd mellom Norsk sjømannsforbund og Arbeiderpartiet. Samtidig var det enighet om hva det overordnede målet med egenbeskyttelsen av handelsfartøyene skulle være, nemlig å sikre handelsflåten best mulig og sørge for at flest mulig skip og personell overlevde krigen. Handelsflåten var den norske eksilregjeringens mest verdifulle ressurs i krigsårene. Konflikten foregikk altså på et overordnet nivå, men hadde samtidig et alvorlig bakteppe der et stort antall norske sjøfolk mistet livet og store mengder tonnasje gikk tapt.

For det andre står konteksten med den totale krigen som bakteppe sentralt. Her ble det etablert nye organisasjoner og iverksatt prosesser i en helt ekstrem situasjon. På tross av erfaringene fra første verdenskrig og indikasjoner på hvilken vei utviklingen gikk på slutten av 1930-tallet, var norske handelsskip usikret da andre verdenskrig brøt ut 3. september 1939. Heller ikke tapene av norske skip og sjøfolk i perioden mellom 3. september 1939 og 9. april 1940 gjorde at myndighetene foretok seg noe for å sikre handelsflåten. Bakgrunnen for dette var den norske nøytralitetslinjen frem til det tyske overfallet på Norge. Mangelen på forberedelser gjorde imidlertid at problemet med å forsvare handelsskipene ble akutt etter at Norge ble en aktiv deltaker i krigen.

For det tredje er konflikten interessant fordi den innebar militær bruk av sivile plattformer. Inntil Nortraship ble etablert og Sjøforsvarets overkommando iverksatte planene for bevæpning av handelsfartøyene, var den norske handelsflåten en sivil ressurs som var eid av private rederier. Den norske handelsflåten hadde blitt utsatt for krigshandlinger under første verdenskrig, men da som handelsflåte for en formelt sett nøytral stat. Under den andre verdenskrig ble handelsflåten derimot en del av de strategiske forsyningslinjene til en av de krigførende partene.

Til sist kan det argumenteres for at det i seg selv kan være interessant å gå i dybden på denne delen av handelsflåtens historie under andre verdenskrig. Historikere har skrevet om temaet tidligere som en del av historien om krigsseilerne, men akkurat dette konkrete aspektet av armeringen ikke vært ettergått systematisk siden hovedverkene om handelsflåten fra

henholdsvis 1976 og 1995.⁹ De to hovedverkene forklarer bakgrunnen for konflikten på liknende måte: Årsaken til konflikten knyttes i hovedsak til personellmangelen¹⁰ og spørsmålet om det var militære eller sivile skyttere som skulle bemanne kanonene om bord i handelsskipene. Jon Rustung Hegland skriver for eksempel at det på den ene siden ikke kunne være noen tvil om at talsmennene for det militære standpunkt ikke hadde andre motiver enn det best mulige forsvar av handelsflåten. På den annen side kunne talsmennene for det sivile standpunkt hevde at en sivilist var i stand til å behandle et skytevåpen like godt som en militær når han bare hadde lært hvordan.¹¹ De underliggende årsakene til konflikten blir også forklart med at krigsårene var en vanskelig tid for Norsk sjømannsforbund der man hadde problemer med å holde kontakten med medlemmene, man hadde svært få positive forhandlingsresultater å vise til og man fryktet oppløsningstendenser i det fagorganiserte samholdet.¹² Norsk sjømannsforbund fryktet også at opplegget rundt væpningen av handelsflåten skulle føre til en undergraving av sjøfolkenes hyrer og andre betingelser.¹³

Etter min mening opererte ikke prosessene og konflikten rundt organiseringen av handelsflåtens selvforsvar i et vakuum. Det kan argumenteres for at omgivelsene også må ha hatt innvirkning når man ser på omfanget av konflikten: Både den norske politiske ledelsen, flere departementer, Sjøforsvarets overkommando, allierte og sjøfolkenes egne fagforeninger var involvert. I tillegg ble det brukt betydelige ressurser på egenbeskyttelsen av handelsflåten, selv om ressursbruken må sees i en alliert kontekst.

Denne oppgaven tar derfor sikte på å analysere konflikten og aktørene, samtidig som den undersøker hvordan konflikten ble påvirket av disse omgivelsene. Finnes det forklaringsmodeller som kan belyse konflikten, utover de som legges til grunn i litteraturen i dag? Med andre ord: var dette en ren interessekonflikt og ressurskonflikt, eller hadde konflikten flere dimensjoner som ikke er belyst?

På bakgrunn av disse betraktningene vil problemstillingen i denne oppgaven derfor være som følger:

⁹ De to hovedverkene det henvises til er *Nortraships flåte – krigsseilasen under den allierte defensiv (1976)*, *Nortraships flåte- krigsseilasen under den allierte offensiv (1976)*, og fembindsverket *Handelsflåten i krig 1939–1945 (1992–1995)*.

¹⁰ Hegland 1976b: 309

¹¹ Hegland 1976a: 203

¹² Hegland 1976a: 202

¹³ Hjeltnes 1995: 152

Hvilke interne og eksterne forhold på organisasjonsnivå lå til grunn for den sivil-militære konflikten om handelsflåtens selvforsvar i perioden 1940-1943?

1.2 Disposisjon

Oppgaven har som mål å gå i dybden på et bestemt saksforhold, avgrenset til et bestemt tidsrom. Oppgaven vil derfor bli gjennomført som en casestudie. Videre vil oppgaven ha en tematisk inndeling, der det fokuseres på forholdene jeg har valgt til å belyse problemstillingen.

Oppgaven vil være delt inn på følgende måte: Kapittel 2 vil gå gjennom de utrykte og trykte kildene som er brukt i oppgaven. Kapitlet vil deretter redegjøre for litteratur og forskningsstatus innenfor dette forskningsfeltet. Kapittel 3 vil være en vurdering av den metoden som blir brukt i oppgaven, og de metodevalgene som blir gjort. Kapittel 4 vil redegjøre for bakgrunn og kontekst for å plassere temaet i den historiske sammenhengen. Kapittel 5 til 9 vil bestå av selve analysen som legges til grunn for å besvare problemstillingen i oppgaven. Konklusjonen presenteres i kapittel 10. Oppgaven bruker APA 6th tilpasset fotnoter som referansesystem, etter godkjenning fra Forsvarets høgskole.

2 Kilder

2.1 Utrykte kilder

De utrykte kildene i oppgaven består av originale dokumenter hentet fra arkivene etter Sjøforsvarets overkommando (SOK) og Norsk sjømannsforbund fra perioden 1940 til 1943. Arkivene etter SOK blir oppbevart i Riksarkivet, mens arkivet etter Norsk sjømannsforbund oppbevares i Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. Noen få dokumenter er også hentet fra arkivet etter Sjøforsvarets skytteravdeling for handelsflåten sin veteranforening, også dette i Riksarkivet. I tillegg har jeg hentet dokumenter fra en mappe om Sjøforsvarets skytteravdeling for handelsflåten som er oppbevart ved marinemuseet i Horten. Saksdokumentene i denne mappen er fra perioden 1942 til 1945. Dokumentet fra 1945 gjør imidlertid et tilbakeblikk på organiseringen av handelsflåtens selvforsvar.

De andre utrykte kildene er en blanding av korrespondanse mellom de involverte organisasjonene og interne notater mellom kontorer og avdelinger i de respektive organisasjonene. I kildematerialet finnes også en del internkorrespondanse mellom personer i ledelsen i organisasjonene. Majoriteten av primærkildene stammer fra SOK, Sjøforsvarets skytteravdeling for handelsflåten (SSH), og Norsk sjømannsforbund. Dette betyr at kildemateriale fra begge sider i konflikten er representert. Samtidig er også andre sentrale aktører som medlemmer i regjeringen, Forsvarsdepartementet, Justisdepartementet og Nortraship representert i dette kildematerialet.

Hvem har produsert de skriftlige kildene, og hvilket miljø stammer kildene fra? Noen av dokumentene fra SOK er produsert av avdelingsbefal og stabsoffiserer, avhengig av hva som er tematikken i det aktuelle dokumentet. Imidlertid er hovedvekten av de mest relevante dokumentene enten laget eller signert av personer som satt i toppledelsen i de respektive organisasjonene. Samtidig er det enkelte personer som er spesielt fremtredende i dette kildematerialet. Her kan spesielt nevnes den første sjefen for Sjøforsvarets skytteravdeling for handelsflåten, Olav Haugsøen.

De delene av arkivet til Norsk sjømannsforbund som inneholder dokumenter om handelsflåtens egenbeskyttelse, er i stor grad samlet og organisert av daværende forbundsleder Ingvald Haugen. For øvrig er Ingvald Haugen, på lik linje med Olav Haugsøen, en av de enkeltpersonene som er spesielt fremtredende i kildematerialet som anvendes i denne oppgaven.

Kildematerialet fra Norsk sjømannsforbund består av korrespondanse mellom Norsk Sjømannsforbund, Sjøforsvarets overkommando, Nortraship, Regjeringen og departementene. I dette kildematerialet finner man også en del internkommunikasjon mellom Ingvald Haugen og andre nøkkelpersoner i ledelsen i forbundet.

Dokumentene etter Sjøforsvarets skytteravdeling for handelsflåten sin veteranforening er lik de man finner i arkivet etter SOK, men arkivet er betydelig mindre. Det inneholder en blanding av dokumenter produsert av ledelsen i SSH og ledelsen i Nortraship. Enkelte av de samme dokumentene finner man også i arkivet etter SOK.

Når det gjelder opphavsmiljøet til kildematerialet som brukes i oppgaven, kan man gjøre et overordnet skille mellom et sivilt og et militært opphavsmiljø. Det sivile opphavsmiljøet er først og fremst representert ved Norsk sjømannsforbund mens SOK og SSH representerer det militære opphavsmiljøet. Regjeringen Nygaardsvold, departementene

og Nortraship var i utgangspunktet sivile institusjoner. Samtidig sto disse aktørene på forskjellige sider i konflikten. Her er det også viktig å vurdere kildene: Hvilken karakter har kildene, og under hvilke omstendigheter oppsto disse kildene? Et helt sentralt spørsmål blir da hvilket formål opphavsmennene hadde med kildene. Hva skulle funksjonen til disse kildene være, og fremmet eller hemmet denne funksjonen en objektiv fremstilling av hva som faktisk skjedde?¹⁴

Kildene oppsto på et tidspunkt hvor mangelen på beskyttelse av handelsflåten var blitt et alvorlig problem. Samtidig var det uenighet om hvordan problemet skulle løses på en best mulig måte. Her er det snakk aktører fra et militært og et sivilt opphavsmiljø, som også argumenterer for sine syn ut fra en militær og sivil referanseramme. Formålet var å løse spørsmålet om væpningssaken på en måte som passet med deres syn.

2.2 Trykte kilder

Nortrashipflåtens skyttere 1941-1946 er tittelen på en kildesamling som ble laget i 1989. Dette er en sammenstilling av et utvalg dokumenter som omhandler organiseringen av den norske skyttertjenesten for handelsflåten. Samlingen omfatter perioden fra etableringen av SSH i 1941 til organisasjonen ble lagt ned i 1946. Kildesamlingen ble laget av SSH sin veteranforening. Kildesamlingen består både av korrespondanse mellom nøkkelpersoner i den norske organisasjonen og med de britiske og amerikanske motpartene. I tillegg inneholder kildesamlingen rapporter, administrativt materiale, detaljer om opplæringen av personell, og detaljer rundt selve bevæpningen av handelsskipene. I tillegg finnes det et større antall aksjonsrapporter fra skytterne selv. Disse rapportene er hovedsakelig skildringer av angrepene som norske handelsskip ble utsatt for, skadeomfanget etter angrepene, og hvordan skyttertjenesten forsvarte skipene mot angrepene.

Nortrashipflåtens skyttere gir en god innsikt i noen forhold rundt organiseringen av skyttertjenesten. Dokumentene i denne kildesamlingen er kopier av et utvalg originaldokumenter. Noen av disse dokumentene finner man også igjen i arkivene etter SSH sin veteranforening og i arkivene etter SOK. Veteranforeningen har imidlertid gjort bevisste valg når det gjelder hvilke dokumenter som er inkludert i kildesamlingen. De dokumentene

¹⁴ Kjeldstadli 1999: 176

som er valgt, støtter SSH sitt syn i konflikten. Det er for eksempel et stort antall relevante dokumenter fra Norsk sjømannsforbund som ikke er tatt med, og som ville bidratt til å belyse konflikten mellom marinen og forbundet på en bedre måte i en slik kildesamling. Det viser at perspektivet i kildesamlingen er veteranforeningen sitt perspektiv, og den gir en ensidig fremstilling av de andre aktørene som blir omtalt i kildematerialet.

Oppgaven vil også bruke en avisartikkel fra Norges handels og sjøfartstidende. Avisartikkelen er fra 1946 og forteller om organiseringen av handelsflåtens selvforsvar i krigsårene. Avisartikkelen er imidlertid et intervju med en offiser som selv var involvert i organiseringen av skytterorganisasjonen. Intervjuobjektet representerer det militære synet på organiseringen og gjennomføringen av skytterorganisasjonens oppgaver under krigen.

De trykte kildene innbefatter også informasjon fra Norsk sjømannsforbunds beretning om forbundets virksomhet i utlandet for perioden fra 1940 til 1943. Formatet er lik Nortrashipflåtens skyttere i den forstand at det er en sammenstilling av relevante dokumenter knyttet til den sivil-militære konflikten. Imidlertid er det interessant å merke seg at Norsk Sjømannsforbund også har tatt med all relevant korrespondanse fra SSH slik at begge sider er representert i denne samlingen.

I oppgaven er det også brukt informasjon fra Forsvarskommisjonen av 1946, der denne omhandler organiseringen av handelsflåtens selvforsvar under krigen. I tilbakeblikket som blir gjort her, legger Forsvarskommisjonen det militære synet til grunn. Samtidig erkjenner kommisjonen at det er flere problemstillinger knyttet til det sivile aspektet som må adresseres, hvis det igjen skulle bli behov for å armere handelsflåten.

Under arbeidet med de skriftlige kildene som er benyttet i denne oppgaven, må man alltid ha i tankene at de er skrevet for et formål og målrettet til mottakeren. De bør altså som regel leses som meningsyttringer og partsinnlegg heller enn som objektive beskrivelser av saksforhold.

2.3 Samlet vurdering av kildene

Deler av kildematerialet er brukt i eksisterende litteratur om handelsflåten under andre verdenskrig. Min oppgave vil derfor delvis basere seg på en nylesing av det relevante kildematerialet fra SOK og Norsk sjømannsforbund. Kildematerialet fra marinemuseet i Horten er derimot, så vidt jeg kan se, ikke blitt benyttet i arbeidene som blir presentert i min

litteraturgjennomgang. Imidlertid kan man finne igjen deler av informasjonen fra disse kildene i arkivet etter SOK.

Samtidig har jeg valgt å ikke gå dypt inn i Nortraship sitt arkiv. Det er to grunner til det. For det første ser det ut til at mye av Nortraship sin korrespondanse som omhandler egenbeskyttelsen til handelsflåten, er tilgjengelig i arkivmaterialet etter SOK. Her er det snakk om korrespondanse mellom Nortraship og SOK, slik at begge sider av korrespondansen er tilgjengelig i arkivmaterialet. For det andre er arkivet etter Nortraship svært omfattende, og det ville derfor være for tidkrevende å gå dypt inn i dette arkivet. På den annen side *kan* dette medføre at det finnes relevante dokumenter som ikke er tatt med i oppgaven.

Den samme vurderingen kan også gjøres når det gjelder arkivet etter Norsk sjømannsforbund. Dette er også et svært omfattende arkiv og jeg valgte å spisse mine søk mot arkivmaterialet etter sjømannsforbundets leder, Ingvald Haugen, fordi jeg her regnet med å finne de mest relevante kildene for problemstillingen i oppgaven. Imidlertid er problematikken den samme som med arkivet etter Nortraship, nemlig at det kan være relevante dokumenter i det øvrige arkivet som ikke er tatt med i oppgaven.

Et annet forhold som jeg tidligere har nevnt når det gjelder kildene, er rollene til de to sterke personlighetene i denne konflikten. Skytterskolen i Dumbartons første sjef, Kaptein Olav Haugsøen, og Norsk sjømannsforbunds leder, Ingvald Haugen, var meget markante skikkelser i konflikten. Både Haugsøen og Haugen satt sentralt plassert i lederstillinger i sine respektive organisasjoner. Deler av kildematerialet på begge sider i konflikten bærer til en viss grad preg av dette, noe som igjen har betydning for hvordan konflikten er vinklet i både de utrykte og trykte kildene. På den annen side er det ikke mitt inntrykk at Haugsøen og Haugen er fullstendig dominerende i kildematerialet. Det er en rekke relevante dokumenter i kildematerialet der verken Haugsøen eller Haugen medvirker. Dette gjelder kanskje spesielt i kildematerialet etter SOK. Haugsøen og Haugen var også representanter for sine respektive organisasjoner, og de fremførte derfor argumenter på vegne av disse. Når disse to personene likevel er såpass sentral i konflikten er det samtidig lettere å synliggjøre de to sidene i den sivil-militære konflikten.

2.4 Litteratur og forskningsstatus

Dette kapitlet vil gjennomgå den mest relevante litteraturen innenfor forskningsfeltet og forsøke å plassere oppgaven i den eksisterende forskningen. Litteraturen som blir presentert i dette kapitlet består av bøker, doktorgradsavhandlinger og masteroppgaver. I tillegg til å gi en oversikt over relevant litteratur innenfor fagfeltet, vil kapitlet også forsøke å identifisere og drøfte den litteraturen som er direkte relatert til problemstillingen i oppgaven. Mye av litteraturen som blir presentert i kapitlet, er for øvrig også brukt som bakgrunns litteratur og støttelitteratur i oppgaven.

Norsk litteratur om handelsflåten under andre verdenskrig

Oppgaven har støttet seg på verket *Norges sjøkrig 1940–1945*, fra 1959, utgitt av daværende Forsvarets krigshistoriske avdeling. I bind 5 i dette verket blir det gjort en relativt grundig gjennomgang av temaet om handelsflåtens bevæpning og etableringen av Sjøforsvarets skytteravdeling for handelsflåten. Boken tar også for seg koblingen til de allierte og den bistanden Norge fikk fra Storbritannia og USA i bevæpningssaken. Boken omhandler også organiseringen av de forskjellige skytterskolene som var underlagt skytteravdelingen. I tillegg vies mye tid til detaljer rundt opplæringen av skytterne og det våpenutstyret som ble installert om bord på fartøyene. Boken tar også for seg prosessene rundt etableringen av skytteravdelingen og de utfordringene som oppsto her. Boken legger vekt på de to hovedutfordringene for skytteravdelingen i perioden 1941–1943, henholdsvis mangelen på våpen i de første årene og mangelen på personell som kunne betjene våpnene. Det er samtidig det militære perspektivet som blir redegjort for her.

Jon Rustung Heglands tobindsverk om Nortraships flåte (1976) var et av hovedverkene om den norske handelsflåten før *Handelsflåten i krig 1939–1945*. Det første bindet i Heglands verk heter *Nortraships flåte. Krigsseilasen under den allierte defensiv*, mens bind nummer to heter *Nortraships flåte. Krigsseilasen under den allierte offensiv*. Hegland behandler temaet om bevæpningen av handelsflåten på til sammen 11 sider, fordelt på de to bindene. Bøkene omtaler bemanningssituasjonen og konflikten om handelsflåtens selvforsvar. Det er i tillegg en oversikt over de våpensystemene som fartøyene etter hvert fikk montert i krigsårene. Heglands bøker inneholder også mye detaljert informasjon om angrepene på handelsflåtens skip, og denne delen utgjør hovedtyngden av informasjonen i bøkene. Her fortelles historien om handelsflåten i krig fra sjøfolkenes perspektiv.

Storredieriet Nortraship, av Erling Mossige (1989), behandler sikringen av handelsflåten relativt sporadisk. Boken gir et kort overblikk over rene defensive tiltak, samt bevæpningen av fartøyene og rekrutteringen av skytterne. På den annen side gir boken en detaljert innsikt i Nortraships interne prosesser i krigsårene. Boken tar også for seg konfliktene mellom Nortraships avdelinger i London og i New York.

Fembindsverket *Handelsflåten i krig 1939–1945* er brukt som et oversiktsverk og utgangspunkt for oppgaven. Fembindsverket, som ble utgitt i perioden fra 1992 til 1997, er i stor grad blitt brukt som et referanseverk i den nyere forskningen om den norske handelsflåten i krigsårene.¹⁵ De to første bøkene i serien tar for seg det organisasjonsmessige perspektivet, og gjør rede for etableringen og driften av Nortraship gjennom krigsårene. Bøkene redegjør også for handelsflåtens status før krigsutbruddet. Bøkene tar også for seg de personkonfliktene som etter hvert ble fremtredende i Nortraship-systemet, og de utfordringene som vokste frem mellom Nortraships London-kontor og New York-kontor. I bind tre og fire i serien skyves fokuset over på individperspektivet. Her blir sjøfolkernes historier og skjebner belyst. Bøkene omhandler både seilassen i de forskjellige konvoiene, men også hjemkomsten etter krigens slutt. Bind nummer tre gjør rede for den sivil-militære konflikten og vier cirka 6 sider til dette temaet. Forklaringene på hvorfor konflikten oppsto, baserer seg imidlertid mye på de årsaksforklaringene som ble presentert i John Rustung Heglands tobindsverk om Nortraships flåte fra 1976.

Bind nummer fem i serien tar for seg hjemmeflåten som var kontrollert av okkupasjonsmakten i krigsårene. Her tar man for seg hendelsesforløpet i den første tiden etter okkupasjonen og okkupasjonsmaktens rekvirering av norske fartøy. Her diskuteres også seilingsområdene og de allierte angrepene på norske skip langs norskekysten. I tillegg redegjør boken for de sosiale forholdene blant sjøfolkene, og det økonomiske oppgjøret for hjemmeflåten etter krigen.

Handelsflåten i krig 1939–1945 er et omfattende verk som tar for seg de sentrale aspektene ved den norske handelsflåten i krigsårene. Samtidig kan det argumenteres for at verket var laget for et allment publikum, og derfor ikke er eksplisitt problemorientert i sin form. Verket tar også hovedsakelig utgangspunkt i nasjonalstat-perspektivet, og diskuterer i mindre grad det internasjonale komparative perspektivet.¹⁶

¹⁵ Rosendahl 2017: 30

¹⁶ Rosendahl 2017: 30

Doktorgradsavhandlingen *Skipsfartens plass i det vestlige forsvar. Etableringen og konsolideringen av skipsfartsberedskap i NATO og Norge 1949–1967*, av Lars Christian Jenssen (2001), legger fokuset på tiden etter andre verdenskrig og skipsfartsberedskapen i NATO. Avhandlingen tar imidlertid også for seg de to verdenskrigene som en opptakt til det arbeidet som ble gjort innen skipsfartsberedskap i perioden 1949–1967. Avhandlingen behandler temaet skipsfartsberedskap i et større perspektiv, men tar også med et avsnitt om armeringen av handelsflåten i krigsårene. Fokuset i avsnittet ligger imidlertid på det økonomiske perspektivet og finansieringen av forsvarsmidlene. Avsnittet gjør også rede for prosessene rundt demonteringen og tilbakeføringen av våpenutstyret til de allierte etter krigen.

Bjørn Tore Rosendahl (2017) drøfter spørsmålet om hvilke midler som ble brukt for å sikre rekrutteringen til den norske handelsflåten under andre verdenskrig i sin doktorgradsavhandling *Seafarers or war sailors? The ambiguities of ensuring seafarers' services in times of war in the case of the Norwegian merchant fleet during the Second World War*. Avhandlingen tar også for seg spørsmålet om hvilke konsekvenser dette hadde for forskjellige nasjonaliteter om bord på norske handelsfartøy. Avhandlingen diskuterer ikke forhold rundt selve armeringen av handelsflåten, men den nevner at også svenske sjøfolk ble innrullert i den norske skytterordningen. Avhandlingen redegjør også kort for motivasjonen og statusen til skytterne om bord på norske handelsskip. Utgangspunktet for avhandlingen er samtidig rekrutteringen av personell til den norske handelsflåten under andre verdenskrig, noe som gjør at avhandlingen også er relevant for spørsmålet om bevæpningen av handelsskipene.

Samme forfatter har redigert boken *Allied Seafarers in the Second World War* (2018), som er en artikkelsamling om krigsseilere i alliert tjeneste. Boken tar for seg forskjellig tematikk innenfor krigsseilerlitteraturen, og er først og fremst individorientert. Blant annet blir bemanningsproblemet i de allierte handelsflåtene, og tiltak for å adressere dette, behandlet i artikkelsamlingen. Dette er imidlertid tematikk som er relevant for drøftingen av handelsflåtens egenbeskyttelse. Samtidig er det også noen artikler som retter seg mot organisasjonsnivået, men ingen av artiklene omhandler eksplisitt sikring og skipsfartsberedskap.

Erlend Lundvall (2019) drøfter bevæpningen av handelsflåten i årene 1940–1945 i sin masteroppgave *Jeg tror vi alle var glade for å ha våpen om bord! En undersøkelse og analyse av bevæpningen av norske handelsskip i Nortraship i krigsårene 1940–1945*. Denne avhandlingen er det vitenskapelige arbeidet som tematisk ligger tettest opptil denne oppgaven. Avhandlingen er derfor et utgangspunkt for min oppgave. Avhandlingen til Lundvall drøfter

hvordan handelsskipene ble bevæpnet og hvilket våpenutstyr de fikk installert om bord. Oppgaven tar i tillegg for seg detaljer rundt opplæringen de militære skytterne og de sivile sjøfolkene fikk i bruken av skyts og forsvarsmidler ved de forskjellige skytterskolene. Avhandlingen gjør også en kort gjennomgang av konflikten knyttet til skytterordningen i handelsflåten. Imidlertid er denne gjennomgangen begrenset til cirka fire sider, og går derfor ikke i dybden på de forskjellige aspektene rundt konflikten på et organisasjonsnivå. Min oppgave vil også bruke kildemateriale fra arkivene etter Sjøforsvarets overkommando, Norsk sjømannsforbund og marinemuseet i Horten, noe som ikke er brukt i Lundvall sin avhandling. Avhandlingen til Lundvall spisses også i større grad inn mot individnivået. Det er skytternes og de sivile sjøfolkenes perspektiv som blir belyst her. I motsetning til min oppgave, går Lundvall sin avhandling også i dybden på et utvalg aksjonsrapporter fra skytterne. Her skildres konkrete angrep på handelsskip, deres bestykning og hvordan skipene ble beskyttet under angrep.

Boken *Norges globale sjøkrig. Skipsfartsberedskap fra 1914 til i dag*, av Tor Jørgen Melien (2020), omhandler vernetiltak og sikring av den havgående handelsflåten fra 1914 og frem til i dag. Boka gir en overordnet fremstilling av skipsfartsberedskapen i denne perioden.¹⁷ Forfatteren redegjør samtidig for de tiltakene som ble gjort i skipsfartsberedskapen på et organisasjonsnivå og et militært operativt nivå, men uten å gå i dybden på prosessene i organisasjonene. Boken gir samtidig et godt bilde av de konkrete tiltakene som ble gjennomført i krigsårene 1939–1945 for å beskytte handelsflåten. Boken drøfter imidlertid ikke den sivil-militære konflikten knyttet til armeringen av handelsflåten.

Annen relevant norsk litteratur

Boken *Fra trellekår til frie menn. Norsk sjømannsforbund gjennom 40 år*, av Aksel Zachariassen (1950), tar blant annet for seg situasjonen til Norsk sjømannsforbund i krigsårene. Forfatteren presenterer hovedtrekkene i konflikten knyttet til skytterordningen og skytterpersonellet i handelsflåten. Boken går imidlertid ikke inn i detaljer når det gjelder konflikten, og tar først og fremst utgangspunkt i Norsk sjømannsforbund sitt syn på konflikten.

Åttebindsverket *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940–1945* omhandler både hjemmefronten og utefronten i krigsårene. Bind 7 i dette verket er skrevet av Olav Riste

¹⁷ Melien 2020: 15

(1987) og tar for seg utefronten, herunder den delen av handelsflåten som seilte utenriks. Fokuset ligger på driften av Nortraship, det allierte tonnasjebehovet og tonnasjeavtalene mellom Norge og de allierte. Boken redegjør også for veksten i Marinen under krigen og som del av dette blir det gjort en kort gjennomgang av bevæpningen av handelsflåten.

Fembindsverket *Norsk forsvarshistorie* er også brukt som bakgrunns litteratur i oppgaven. I bind 3 i dette verket tar Rolf Hobson og Tom Kristiansen (2001) for seg perioden fra 1905 og frem til 1940. Bindet gjør en gjennomgang av norsk forsvarspolitik i mellomkrigstiden og redegjør for debatten rundt Forsvarets rolle som nøytralitetsvern på 1930-tallet. Bindet tar også for seg den operative situasjonen for de forskjellige forsvarsgrenene i denne perioden. I tillegg blir det redegjort for planene for opprustning av det norske forsvaret, sett i sammenheng med de trusselvurderingene som lå til grunn fra 1936 og frem til krigsutbruddet. Verket tar imidlertid ikke for seg handelsflåtens situasjon frem mot krigsutbruddet.

I bind 4 av *Norsk forsvarshistorie* gjør Kjetil Skogrand (2004) rede for Marinens innsats i eskortetjenesten for de allierte konvoiene over Atlanteren, spesielt i perioden 1940–1943. Her blir det fokusert på de respektive fartøystypene, våpnene om bord og de forholdene som Marinens personell opplevde i tjenesten. Her blir også hovedtrekkene i Sjøforsvarets skytteravdeling for handelsflåtens aktivitet beskrevet, men dette er en kort gjennomgang som ikke går i dybden på temaet. Bind 4 tar imidlertid for seg den krevende personellsituasjonen i de norske styrkene i den tidlige fasen av krigen. Her fokuseres det blant annet på vernepliktsordningen som ble innført i desember 1940, og den videre fordelingen av personellet. Dette er relevant for forsvaret av handelsflåten fordi det til å begynne med ble lagt opp til at skytterpersonellet skulle hentes fra de landmilitære styrkene.

I sitt tobindsverk beskriver Finn Olset (2006) Norsk sjømannsforbunds historie fra etableringen av forbundet i 1910 og frem til i dag. Bind 1 drøfter blant annet de politiske koblingene mellom forbundet og Arbeiderpartiet i krigsårene. I denne oppgaven er det derfor benyttet informasjon fra dette verket.

Boken *Tysk trussel mot Norge? Forsvarsledelse, trusselvurderinger og militære tiltak før 1940*, av Tom Kristiansen (2008), er brukt som bakgrunns litteratur i oppgaven. Kapittel 3 omhandler de sikkerhetspolitiske og diplomatiske båndene mellom Norge og Storbritannia i mellomkrigstiden, og gir et grunnlag for å forstå forholdet mellom Norge og Storbritannia når det gjelder bruken av norsk tonnasje i krigsårene. Boken behandler imidlertid ikke tematikk direkte knyttet til handelsflåtens selvforsvar.

Kjell Inge Bjerga (2014) analyserer reformer og reformforsøk i Forsvarets sentrale ledelse mellom 1940 og 2003 i sin doktorgradsavhandling *Forsvarspolitik og forvaltningspolitikk? Organisering, reformer og militæreksepsjonalisme i Forsvarets sentrale ledelse mellom 1940 og 2003*. I denne oppgaven har jeg benyttet meg av den første delen av avhandlingen til Bjerga, som omhandler den norske eksilregjeringen i London i de første årene av krigen. Hensikten er å belyse reformene og det politiske bakteppet som foregikk parallellt med konflikten om handelsflåtens bevæpning.

Relevant utenlandsk litteratur

Boken *DEMS at War! Defensively Equipped Merchant Ships and the Battle of the Atlantic 1939–1945*, av Max Reid (1990), gir et innblikk i den kanadiske DEMS-organisasjonen som en del av den allierte strukturen. Boken tar således for seg beredskap og sikring av den allierte handelsflåten, men den retter seg mer mot det taktiske og stridstekniske nivået enn organisasjonsnivået. Samtidig gir boken en god innføring i det trusselbildet som de allierte handelsfartøyene måtte håndtere.

The Merchant Seamen's War, av Tony Lane (1990), har et sosiologisk perspektiv. I boken drøfter forfatteren mytene knyttet til britiske sjøfolk og den britiske handelsflåten under andre verdenskrig. Boken sammenligner disse mytene med sjøfolkernes egne betraktninger rundt det å være krigsseiler. Lane stiller spørsmålet om hvorvidt det var krigen eller sjøfolkernes egen kultur som påvirket sjøfolkernes tilværelse i krigsårene. Boken ser også på retorikken i datidens medier, og hvordan sjøfolkene ble fremstilt i disse mediene. Boken behandler imidlertid også tematikk som er direkte knyttet til de britiske handelsskipenes egenbeskyttelse. Her blir det gjort kort rede for de militære kursene som det britiske admiralitetet igangsatte for sjøfolk og offiserer i den britiske handelsflåten i perioden mellom 1937 og 1939.

Britain and Norway in the Second World War, redigert av Patrick Salmon (1995), tar for seg forholdet mellom Norge og Storbritannia under andre verdenskrig. To av artiklene i boken omhandler den norske handelsflåten, og en av disse artiklene omhandler også etableringen av skyttertjenesten for handelsflåten. Her gjøres det en overordnet gjennomgang av etableringen av skyttertjenesten og koblingen mot det allierte DEMS-systemet.

The Allied Convoy System. Its organization, Defence and Operation, av Arnold Hague (2000), går i dybden på taktiske og stridstekniske aspekter ved det allierte konvoisystemet. Ett av kapitlene i boken redegjør også kort for det britiske DEMS-systemet og bevæpningen av

handelsskipene. Kapittelet beskriver selve bevæpningen og de rent defensive tiltakene slik som sperreballonger og sperrenett mot torpedoangrep.

3 Metode og metodevalg

3.1 Vitenskapsteoretiske betraktninger

I historiefaget kan man skille mellom positivistisk og hermeneutisk grunnsyn som et metodisk utgangspunkt.¹⁸ Forutsetningene for å anvende et positivistisk metodisk utgangspunkt er ideelt sett at fenomenet man studerer kan granskes gjennom pålitelig empirisk observasjon, nøyaktige målinger eller kontrollerte eksperimenter. Fenomenet må være noe som lar seg observere og måle, og som lar seg plassere innenfor generelle empiriske lovmessigheter. Imidlertid har den positivistiske retningen blitt kritisert for ikke å ta inn over seg at mennesker og samfunn er så ulike at man ikke kan anvende samme metode for å studere dem.¹⁹ Dette gjelder spesielt i historiefaget hvor man ønsker å vise nettopp variasjonen og ulikheten i menneskelige samfunn. Det blir da viktig å forstå hva menneskene har gjort ved å finne hensikt, årsak og motiv bak handlingen. Handlingen må forstås som intensjonell i den forstand at det ligger en bevisst hensikt bak den, selv om den hensikten ikke nødvendigvis er fornuftig. Det sentrale i hermeneutikken er da å finne en mening i handlingen som det er mulig å avdekke.²⁰ En styrke med hermeneutikken er altså at man tar enkeltindividene, de historiske subjektene, på alvor som tenkende og handlende mennesker. På den annen side kan man si at det er problematisk å tilføre enkeltindivider så stor betydning i store og komplekse prosesser. Dette kan eksempelvis være store historiske samfunnsendringer som oppløsning av imperier. Samtidig kan det også være vanskelig for hermeneutikken å forklare at samfunn faktisk har en tendens til å følge gjentatte mønstre.²¹

Det som imidlertid ofte kjennetegner bruken av metode i historiefaget er at man bruker en blanding av hypotetisk-deduktiv og hermeneutisk tilnærming i forskningen. Det kommer i stor grad an på hvilken synsvinkel man legger til grunn. Historikeren kan velge å se mennesker utenfra som objekter som er kausalt bestemt. Man kan også se mennesker

¹⁸ Kjeldstadli 1999: 119

¹⁹ Kjeldstadli 1999: 121

²⁰ Kjeldstadli 1999: 123

²¹ Kjeldstadli 1999: 124

innenfra, som betyr at man forsøker å tolke individene og forstå hensiktene.²² Med andre ord har man en verktøykasse til rådighet i historiefaget som inkluderer både de kvantitative tellingene og de «mykere» kvalitative tilnærmingene.²³

3.2 Forskningsdesign

Dette kapitlet vil ha som mål å plassere oppgaven metodisk innenfor casestudie som forskningsdesign, og drøfte fordeler og ulemper med de valgene som er gjort.

Oppgaven vil være en organisasjonsstudie og aktørstudie som går i dybden på en bestemt konflikt. Oppgaven vil følgelig ha en hermeneutisk tilnærming til kildematerialet som må fortolkes for å få frem intensjon og motiv hos aktørene. Et case kan defineres som en intensiv studie av en eller noen få enheter. Et case kan for eksempel være være en organisasjon, eller deler av en organisasjon, en diskurs eller et hendelsesforløp.²⁴ Casestudier kan videre deles inn i to hovedtyper: enkeltcase og komparative studier.

Begrepet enkeltcase brukes ofte for å beskrive unike eller ateoretiske studier. Imidlertid gir også studier av et enkeltcase mulighet til å utvikle og prøve begreper eller teorier. Teoretisk fortolkende casestudier kan brukes til å beskrive, tolke eller forklare det enkelte fenomenet i lys av etablerte begreper og teorier. Studier av enkeltcaser kan også anvendes til å generere og utvikle nye begreper, begrepsmodeller og forklaringsmekanismer.²⁵

Ateoretiske studier brukes til å belyse spesielle saker, hendelser, sosiale grupper eller miljøer. I slike studier leter man etter elementer som kan brukes til fremstilling og forklaring i det caset man studerer.²⁶ Idealtypene for en slik tilnærming er at casene er deskriptive og uavhengige av teoretisk forankring, men dette er imidlertid vanskelig å få til i praksis. Det vil som regel være slik at den enkelte case er påvirket av teori, enten direkte eller indirekte. Når forskeren velger et case, vil valget som regel også være påvirket av at vedkommende allerede har noe basiskunnskap om andre lignende caser.²⁷

I teoretisk fortolkende tilfellestudier er det fremdeles det unike i hvert case som står i sentrum. Imidlertid vil det enkelte tilfellet ofte være et eksempel på en eller flere klasser av

²² Kjeldstadli 1999: 128

²³ Kjeldstadli 1999: 129

²⁴ Andersen 2013: 23

²⁵ Andersen 2013: 61

²⁶ Andersen 2013: 62

²⁷ Lijphart 1971: 691

fenomener som det allerede eksisterer en del kunnskap om. Eksisterende teori vil da bli brukt til å tolke, forklare og avgrense det enkelte tilfellet.²⁸ Når man ser på enkeltcaser som kan representere klasser av fenomener, vil det også være mulig å utvikle teori. Det kan da være en målsetting å modifisere eksisterende begreper, utvikle nye begreper eller falsifisere eller modifisere eksisterende teori.²⁹

Denne oppgaven vil gå inn i et bestemt saksforhold som er tidsmessig avgrenset. Hva er så de positive og negative sidene ved denne tilnærmingen? Fordelen med å gå dybden på ett enkelt fenomen er at det gir mulighet til å være grundig og se sammenhenger mellom mange sider av fenomenet.³⁰ På den annen side var ikke væpning av handelsskipene kun et nasjonalt tiltak. Andre allierte land med handelsflåter av en viss størrelse sørget også for armering av sine skip i krigsårene. Det kan derfor ha en verdi å se problematikken i et internasjonalt komparativt perspektiv for å undersøke om det oppsto tilsvarende konflikter hos andre allierte. Et utgangspunkt kan da være å se på fagforeningers innflytelse i krigstid og undersøke hvilken innflytelse disse hadde på tilsvarende prosesser.³¹ Samtidig er det også viktig å være forsiktig med generalisering i historiefaget. Historiske fenomener er som regel forskjellige av natur, og sammenligning er ikke alltid optimalt. Jo flere enheter man trekker inn i en analyse, desto færre egenskaper vil de ha til felles. Hvis man velge å inkludere flere enheter i en analyse, er man nødt til å ekskludere egenskaper ved de faktiske enhetene man ønsker å si noe om. Det kan med andre ord bli vanskeligere å fange de unike aspektene ved fenomenet man studerer.³²

Jeg vil forsøke å plassere deler av denne oppgaven i et teoretisk rammeverk. Knut Kjeldstadli drøfter begrepet *habitus* i sin artikkel om handlingsteori i historiefaget. Kjeldstadli tar utgangspunkt i sosiologen Pierre Bourdieu sin praksisteori der habitus står sentralt.³³ Bourdieu definerer habitus som strukturer i et bestemt miljø. Dette vil ofte være bestemte karakteristika ved et kulturelt system der habitus er disposisjoner i det kulturelle systemet.³⁴ Habitus påvirker individene til å tenke og handle på en bestemt måte. Bourdieu slår samtidig fast at disse kulturelle systemene ikke er den eneste driveren for at individer tenker og handler på en bestemt måte. Når disse kulturelle systemene likevel påvirker individene i et system er

²⁸ Andersen 2013: 70–71

²⁹ Andersen 2013: 74–75

³⁰ Kjeldstadli 1999: 129

³¹ Rosendahl 2017: 38

³² Kjeldstadli 1999: 129

³³ Kjeldstadli 1991:59

³⁴ Bourdieu 1977: 72

det fordi habitusene er et system av internaliserte strukturer, persepsjonsskjemaer, tolkningsrammer, oppfatninger og handlemåter som er felles for en gruppe, en klasse eller et samfunn.³⁵

I saksforholdet som belyses i denne oppgaven kan det argumenteres for at det er snakk om sivile og militære kulturelle systemer som påvirker aktørenes tenkemåte og handlinger. Da kan man også argumentere for at disse ståstedene kan defineres som habituser med sine egne tolkningsrammer og persepsjonsskjemaer.

4 Bakgrunn og kontekst

4.1 Norsk forsvarspolitik og nøytralitet 1935–1940

Norsk forsvarspolitik i perioden 1935–1940 ble kjennetegnet ved at den historiske nøytralitetstenkningen som landet lenge hadde stått for, ble utfordret. Fredsordningen som var etablert etter slutten på første verdenskrig brøt etter hvert sammen, og særlig diktaturene som vokste frem i mellomkrigstiden opptrådte svært aggressivt på den internasjonale politiske arenaen. Blant småstater som Norge vokste det etter hvert frem en erkjennelse av at relasjonene mellom stormaktene forverret seg betraktelig, spesielt i andre halvdel av 1930-tallet. Mange staters regjeringer konkluderte etter hvert med at det ville bryte ut en ny krig på et gitt tidspunkt, selv om det ikke var tydelig mellom hvem og på hvilket tidspunkt. En effekt av denne utviklingen var at småstater som Norge satte i verk betydelige tiltak for å øke den militære og sivile beredskapen på slutten av 1930-tallet, samtidig som man manøvrerte på den utenrikspolitiske arenaen for å unngå at landet ble involvert i en konflikt.³⁶

På det innenrikspolitiske planet gikk forsvarsdebatten i denne perioden fra å være en hovedsakelig ideologisk debatt om eksistensgrunnlaget til Forsvaret til å bli en mer konkret diskusjon om hvordan landets sikkerhet skulle opprettholdes.³⁷ Årsaken var den sikkerhetspolitiske situasjonen slik den utviklet seg blant stormaktene på det europeiske kontinentet. Arbeiderpartiet og regjeringen Nygaardsvold, som tiltrådte i 1935, hadde i utgangspunktet gått bort fra den tydelige antimilitære linjen som partiet hadde stått for

³⁵ Kjeldstadli 1991: 59

³⁶ Hobson & Kristiansen 2001: 244

³⁷ Hobson & Kristiansen 2001: 216

tidligere. Imidlertid hersket det fortsatt strid om hva Forsvarets konkrete innhold skulle være og hvilken innretning det skulle ha. Spørsmålet om de økonomiske bevilgningene til militærvesenet sto sentralt, spesielt som følge av de økonomiske nedgangstidene etter børskrakket i 1929. Samtidig var det en utbredt oppfatning, også før krakket i 1929 og den påfølgende depresjonen i Norge, at kun begrensede ressurser kunne avgis til militærvesenet.³⁸ Imidlertid sto man fast på nøytralitetslinjen. Nøytralitetsinstruksen fra 1938 inneholdt for eksempel ingen prinsipielle endringer i forhold til den gamle instruksen fra 1915.³⁹ Samtidig var dette problematisk fordi man ikke hadde klart å opprettholde et tilstrekkelig slagkraftig militærvesen som kunne beskytte den norske nøytraliteten. Situasjonen for det norske forsvaret i 1938 var til sammenligning en helt annen enn det som var situasjonen før og under første verdenskrig.⁴⁰

4.2 Forholdet til Storbritannia

Storbritannia var det landet Norge hadde de tetteste forbindelsene til etter unionsoppløsningen i 1905. Det var tre grunner til det. For det første var Storbritannia et ideologisk forbilde for Norge når det gjaldt politiske ideer og institusjoner. Storbritannia var parlamentarismens og liberalismens hjemland, i motsetning til land som Tyskland og Russland som vokste frem som diktaturer på slutten av 1930-tallet. På tross av konflikter om sjøgrenser og fiskerier opplevde Norge et verdifelleskap med Storbritannia i en tid hvor andre stater på kontinentet beveget seg i totalitær retning.⁴¹ For det andre ble Norge tettere knyttet til britisk utenriksøkonomi fra andre halvdel av 1800-tallet. Handel utgjorde den andre grunnpilaren i forholdet til Storbritannia, i tillegg til den idepolitiske dimensjonen. For det tredje ble Storbritannia sett på som en naturlig sikkerhetspolitisk alliert, spesielt i en tid hvor de anglo-tyske motsetningene tilspisset seg og landene rustet opp sine respektive marinestyrker. Dette gjorde også at forholdet mellom Storbritannia og Norge hadde en sjøstrategisk og geostrategisk dimensjon.⁴² Med den store britiske flåten plassert i Nordsjøen så likevel norske myndigheter det som mindre sannsynlig at Norge skulle bli truet.⁴³ Samtidig var det slik at Norges territorielle integritet i praksis var avhengig av at Storbritannias herredømme i Nordsjøen og Norskehavet

³⁸ Hobson & Kristiansen 2001: 216

³⁹ Kristiansen 2008: 58

⁴⁰ Kristiansen 2008: 60

⁴¹ Kristiansen, 2008: 85

⁴² Kristiansen 2008: 86

⁴³ Furre 2000: 95

faktisk evnet å skjerme mot tysk eller russisk ekspansjon. Dette skulle vise seg å være et usikkert tilfluktsrom.⁴⁴

4.3 Betydningen av den norske handelsflåten

Handelsflåten var i en særstilling da andre verdenskrig brøt ut i 1939. I motsetning til de fleste andre lands handelsflåter opplevde den norske handelsflåten en betydelig vekst gjennom kriseperioden på 1930-tallet. I perioden 1929 til 1938 gikk verdens damp- og motorskipstonnasje ned fra 61,3 millioner bruttotonn til 60,3 millioner bruttotonn. Samtidig økte den norske handelsflåten sin tonnasje med nesten 40% til en samlet tonnasje på 4,5 millioner bruttotonn, som utgjorde godt over 1200 fartøyer.⁴⁵ Omtrent 42% av vår handelsflåte seilte i tankfart mens 19% av flåten var engasjert i linjefart. Den norske tankskipsflåten var den mest moderne i verden og besto av 247 skip på til sammen 1,8 millioner bruttotonn, noe som gjorde at 18% av verdens tankskipstonnasje var i norsk besittelse. En viktig årsak til handelsflåtens suksess i denne perioden var omleggingen fra damp til moderne motorskip. I tillegg viste mange norske redere risikovilje i denne perioden ved å investere midler i den nye tankskipsfarten, i motsetning til blant annet britiske redere.⁴⁶

Hva betydde handelsflåten for Norge i et nasjonaløkonomisk perspektiv? I mellomkrigstiden var Norge det minst selvforsynte landet i hele Europa, og måtte i stor grad basere seg på import av matvarer, brensel, halvfabrikata og råstoff. Hovedtyngden av norsk eksport gikk til Storbritannia. En sammenligning av balansen mellom norsk eksport og import i denne perioden viser at verdien av den norske vareeksporten i 1939 var 779 millioner kroner mens verdien av den norske vareimporten beløp seg til 1223 millioner kroner. Disse tallene inkluderer imidlertid ikke inntektene fra skipsfarten i 1939. Nettofraktinntektene fra skipsfarten det samme året beløp seg til 466 millioner kroner alene, noe som mer enn dekker opp ubalansen mellom norsk eksport og import dette året.⁴⁷ Tallene vitner med andre ord om hvor viktig handelsflåten var for norsk økonomi ved krigens begynnelse.

⁴⁴ Riste 2003: 56

⁴⁵ Thowsen 1992: 24

⁴⁶ Thowsen 1992: 27

⁴⁷ Thowsen 1992: 34

4.4 Den norske handelsflåten 9. april 1940

Norske myndigheter stod fast på nøytralitetslinjen helt frem til 9. april. Handelsflåten hadde imidlertid seilt fra september 1939, og norsk tonnasje hadde også gått tapt i denne perioden. Selv om man var klar over at Norge i verste fall kunne bli trukket inn i krigen, var det få som forutså at landet skulle bli invadert og okkupert i et lynangrep.⁴⁸ I morgentimene 9. april 1940 gikk likevel tyske styrker til angrep og tok kontroll over en rekke norske kystbyer helt nord til Narvik. De tyske angrepsplanene ble noe forsinket da den tunge krysseren Blücher ble senket ved Oscarsborg festning, noe som gav Konge, regjering, og Storting mulighet til å flykte fra Oslo. Noen timer senere var imidlertid hovedstaden tatt av tyske luftlandetropper.⁴⁹

Den norske regjeringen valgte å gjøre motstand mot den tyske invasjonen, men forsvaret var dårlig forberedt og hjelpen fra vestmaktene var ikke omfattende nok. I tillegg hadde tyske styrker luftherredømme, og klarte derfor å få frem overlegne styrker. Sør-Norge falt etter en knapp måned med kamphandlinger mens man greide å holde stand noe lengre i Nord-Norge. Narvik ble tatt tilbake i mai 1940, og en styrke på 2000–3000 tyske soldater ble presset tilbake mot svenskegrensen av allierte styrker. Da franske styrker brøt sammen på vestfronten, valgte de allierte imidlertid å trekke styrkene sin ut av Nord-Norge. Regjeringen gav da opp krigføringen i Norge, og forlot landet 7. juni 1940 for å gå i eksil i Storbritannia.⁵⁰

For skipsfartsnæringen betydde angrepet på Norge først og fremst at kontakten mellom hjemlandet og majoriteten av handelsflåten ble brutt. Uteflåten utgjorde på dette tidspunktet cirka 1000 skip og mer enn 25 000 mann.⁵¹ Situasjonen for denne delen av flåten var at både okkupasjonsmakten og allierte forsøkte å få kontroll over denne viktige ressursen. Okkupasjonsmakten, ved hjelp av Nasjonal samling og Vidkun Quisling, sendte ordre via Oslo radio om at alle norske skip måtte gå til norsk eller nøytral havn. Britene forberedte seg samtidig på å ta beslag i alle norske skip utenfor tysk kontroll. Dette var situasjonen inntil regjeringen, gjennom provisoriske anordninger datert 22. april og 18. mai 1940, fikk rekvirert uteflåten slik at den kom under norsk kontroll.⁵²

Samtidig var situasjonen uavklart for den delen av handelsflåten som ikke befant seg utenfor Skandinavia og utenfor tyskkontrollerte områder. For mange av disse skipene var

⁴⁸ Pettersen 1992: 16

⁴⁹ Furre 2000: 99

⁵⁰ Furre 2000: 100

⁵¹ Pettersen 1992: 16

⁵² Pettersen 1992: 16

utfallet av kamphandlingene i Norge avgjørende for om de havnet inn under uteflåten eller hjemmeflåten. Tyskernes strategi gikk først og fremst ut på å sperre norske skip inne i de havnene og i de kystområdene de tok. I de områdene hvor kampene fortsatte var strategien å senke flest mulig skip, for å hindre motparten i å dra nytte av dem. Beslaglegging og bruk av handelsskipene som ikke kom seg ut fra norsk territorialfarvann, ble iverksatt på et senere tidspunkt.⁵³

4.5 Trusselen mot de allierte forsyningslinjene

Da andre verdenskrig brøt ut i 1939 var de allierte allerede klar over at de maritime forsyningslinjene måtte beskyttes. Hvis Tyskland skulle ha noe håp om å beseire Storbritannia, måtte de allierte forsyningslinjene ødelegges. De transatlantiske rutene fra USA og Canada ble spesielt viktig i denne sammenhengen, fordi Storbritannia fikk tilført det meste av sine forsyninger til krigføringen over Atlanteren.⁵⁴

Den alvorligste trusselen mot de allierte handelsskipene under andre verdenskrig var de tyske ubåtene. Imidlertid møtte alliert skipsfart flere andre alvorlige trusler fra aksemaktene som miner, fly, torpedobåter og hjelpekryssere. I perioden fra september 1939 til utgangen av 1941 hadde 2152 allierte handelsskip blitt senket av henholdsvis tyske ubåter, fly, miner og overflatefartøy.⁵⁵

I løpet av krigen bygget Tyskland til sammen 1150 ubåter. I toppåret 1942 senket tyske ubåter 120 allierte handelsskip i måneden på det meste. Tyske slagskip senket til sammen 51 handelsskip i perioden 1939–1940. Det ble også bygget til sammen 13 tyske hjelpekryssere. I perioden 1939–1943 senket eller beslagla disse fartøyene 132 allierte handelsskip.⁵⁶ Imidlertid var det ubåtene som skapte den største bekymringen hos de allierte. Det var få handelsskip som overlevde en torpedo, og praktisk talt ingen som klarte treff fra to torpedoer. Avhengig av lasten sank som regel skipene i løpet av få minutter. I de tilfellene hvor oljetankere ble truffet, ville eksplosjonen alene ødelegge skipet og ta livet av størsteparten av mannskapet.⁵⁷

⁵³ Pettersen 1992: 17

⁵⁴ Hjeltnes 1995: 165

⁵⁵ Reid 1990: 12

⁵⁶ Reid 1990: 12

⁵⁷ Reid 1990: 12

I begynnelsen opererte de tyske ubåtene selvstendig, men fra høsten 1940 opererte ubåtene i angrepsgrupper på opptil 20 fartøy. Disse angrepsgruppene skygget konvoiene på dagtid for å beregne hvor de ville befinne seg om natten. Angrepet på konvoien ble så gjennomført fra overflatestilling om natten. Gruppene ble ledet fra en kommandosentral i Lorient, i det okkuperte Frankrike. Kommandosentralen koordinerte angrepene på konvoiene og ledet ubåtene inn mot målet. Taktikken var svært effektiv og ble kalt *Rudeltaktik*, eller flokk-taktikk. Denne taktikken gjorde også at ubåtene kunne angripe en konvoi gjentatte ganger hvis konvoien ikke greide å riste angrepsgruppen av seg.⁵⁸

På den annen side var de tyske ubåttypene som ble brukt i Atlanterhavet relativt enkle konstruksjoner, som ikke var betydelig forbedret fra de tyske ubåtene som seilte under første verdenskrig. Hastighet i neddykket tilstand var cirka 7.5 knop, noe som gjorde at de fleste handelsfartøy greide å seile fra dem. Den eneste måten for ubåtene å nærme seg konvoiene på, var ved å seile i overflatestilling. Disse begrensningene innebar at hvis handelsskipene eller eskorten til konvoien greide å tvinge en ubåt til å holde seg under havflaten i lengre tid, ble ubåten fratatt de fleste angrepsmuligheter.⁵⁹

4.6 Konvoiene

De alliertes viktigste forsvar mot ubåtangrep var konvoiene, eskortert av marinefartøy. Konvoisystemet besto av store kolonner med handelsskip i et fastsatt mønster med marinefartøy plassert rundt kolonnene.⁶⁰ I tillegg til eskortefartøyene fulgte det med redningsfartøy som skulle plukke opp overlevende fra vannet etter angrep. Som en del av konvoiene var det også med taubåter som kunne slepe skadde fartøy inn til land. En typisk konvoi ble ledet av en konvoikommandør og hans stab av signaloffiserer. Dette personellet var normalt innkvartert på ett av de raskere skipene i konvoien, og deres hovedoppgave var å overvåke konvoiens formasjon og hastighet. En typisk transatlantisk konvoi besto gjerne av mellom 45 og 60 skip, fordelt på ni til tolv kolonner over et stort område.⁶¹

I krigens første år var den britiske marinens kapasitet til å drive eskortetjeneste presset til det ytterste. Fra atlanterhavsbasene i det okkuperte Frankrike kunne de tyske ubåtene seile

⁵⁸ Hjeltnes 1995: 185

⁵⁹ Hjeltnes 1995: 187

⁶⁰ Hjeltnes 1995: 187

⁶¹ Hjeltnes 1995: 188

lengre vestover i Atlanteren enn det de allierte eskortefartøyene hadde kapasitet til. Dette innebar at vestgående konvoier fikk eskorte til cirka 400 nautiske mil vest for Irland, og måtte deretter seile ubeskyttet til den møtte eskorten på den andre siden av Atlanteren. Konvoier som gikk østover mot Storbritannia fikk eskorte cirka 300–400 nautiske mil, og måtte deretter seile videre uten eskorte. Det var i dette ubeskyttede området i midten av Atlanterhavet at de tyske ubåtene påførte vestlige handelsskip de største tapene, i de første årene av krigen.⁶²

Norske marinestyrker tok også del i eskortetjenesten over Atlanteren, og dette var den mest omfattende delen av virksomheten til Marinen. En rekke norske destroyere, korvetter og patruljefartøyer deltok i Atlanterhavskonvoiene i løpet av krigsårene. Etter at Sovjetunionen kom med i krigen på alliert side fra 1941,⁶³ deltok også norske marinefartøy i eskortetjenesten til konvoiene til Murmansk.⁶⁴

4.7 Organisering av handelsflåtens bevæpning 1940–1943

Allerede etter at verdenskrigen brøt ut i september 1939, tok representanter for norsk shipping og skipsverftsindustri kontakt med norske militære myndigheter for å undersøke muligheten for bevæpning av handelsskipene. Henvendelsen fra representantene gjaldt først og fremst skytset og det personellet som skulle bemanne dette. I tillegg drøftet man også diverse defensive tiltak som for eksempel sperreballonger over skipene og avmagnetisering av skrog.⁶⁵ Rene tekniske aspekter ved forsterkning av skipene og økonomiske forhold rundt bevæpning ble også drøftet. Representanter for skipsfartsindustrien og rederiene tok deretter kontakt med norske politiske myndigheter, men møtte ingen interesse for denne problemstillingen. Resultatet var at det i begynnelsen av krigen ikke ble gjort noen tiltak fra norske myndigheter sin side.⁶⁶ En viktig grunn til dette var at Norge var nøytralt frem til 9. april 1940. Det gjorde det vanskelig å bevæpne handelsflåten. Et annet aspekt var at bevæpningen ville bli mer omfattende dersom Norge var en av de allierte, og dermed kunne bli del av en større bevæpningsorganisasjon.⁶⁷ Da Norge ble en aktiv deltaker i krigen 9. april 1940, endret imidlertid forutsetningene seg. Nøytralitetslinjen var historie og Nortraship arbeidet nå aktivt for at de norske handelsskipene skulle få tilstrekkelig sikring. Dette

⁶² Hjeltnes 1995: 188

⁶³ Palmer & Colton 1995: 847

⁶⁴ Skogrand 2004: 78

⁶⁵ Schau 1995: 70

⁶⁶ Schau 1995: 70

⁶⁷ Melien 2020: 90

innbefattet ikke bare armering av fartøyene, men også forebyggende sikkerhetstiltak som varslingsanordninger og nødutstyr.⁶⁸

Imidlertid var tilgang på våpen til fartøyene en betydelig utfordring. Britene favoriserte i utgangspunktet sin egen handelsflåte når det gjaldt forsyning av britiske våpen, selv om noen få britiske våpen ble installert om bord på norske skip.⁶⁹ I løpet av 1941 etablerte norske og britiske myndigheter nye avtaler som skulle sikre at norske skip ble sidestilt med britiske skip når det gjaldt installering av våpen. Implementeringen av dette tok imidlertid lang tid, og innen utgangen av 1941 var fremdeles et stort antall norske skip uten våpen. For at prosessen med levering av våpen skulle gå raskere, etablerte Sjøforsvaret organisasjonen Royal Norwegian Merchant Marine Defence. I løpet av de 18 første månedene etter at organisasjonen var etablert hadde våpen blitt installert om bord i 325 norske skip, og dette tallet økte raskt. Denne utviklingen hadde imidlertid ikke vært mulig, hadde det ikke vært for den voldsomme ekspansjonen i den amerikanske våpenindustrien i denne perioden.⁷⁰

En betingelse for at våpen skulle bli levert til norske fartøy var at norske myndigheter fortrinnsvis skulle stille med det antallet personell som var nødvendig for å betjene våpnene. Den norske Marinen fikk ansvaret for opptreningen av personell, og etablerte sitt hovedkvarter i Dumbarton, Skottland. I tillegg ble personell trent ved baser i Lunenburg, Canada, og senere ved Travers Island i New York.⁷¹ Organisasjonen som fikk ansvaret med å ivareta disse oppgavene ble kalt Sjøforsvarets skytteravdeling for handelsflåten (SSH).⁷²

Ettersom våpensystemene ble mer avansert i løpet av krigen, ble det også nødvendig å utdanne væpningsoffiserer som hadde som oppgave å utdanne og veilede skytterne om bord på de forskjellige handelsfartøyene. I tillegg til skytterne som var innrullert i marinen, ble også et stort antall sivile sjøfolk gitt grunnleggende opplæring i å håndtere skytset om bord i fartøyene. Omfanget og størrelsen på denne organisasjonsstrukturen økte i løpet av krigsårene, og kontorer ble også opprettet i Australia, Afrika, India og Canada, i tillegg til basene i USA, Storbritannia og Canada.⁷³

Å administrere og lede skytterorganisasjonen til den norske handelsflåten ble etter hvert en meget omfattende oppgave for Sjøforsvaret. I et skriv fra SOK til SSH Dumbarton, datert 11. august 1943, skrev SOK følgende:

⁶⁸ Melien 2020: 90

⁶⁹ Schau 1995: 70

⁷⁰ Schau 1995: 71

⁷¹ Schau 1995: 71

⁷² Generalrapport fra S.S.H, Nortrashipflåtens skyttere 1989: 6–9

⁷³ Schau 1995: 71

Som bekjent er skytterorganisasjonen for Handelsflåten vokset seg opp fra grunnen av – fra en forholdsvis beskjeden begynnelse til en meget stor organisasjon – i virkeligheten så stor at S.O.K` s stabsorganisasjon som de var ikke lengere maktet å beholde den fornødne oversikt og føre den fornødne kontroll. Etter hvert er også forskjellige utgifter i forbindelse med Handelsflåtens Selvforsvar overført til Sjøforsvaret. Og hva ovenfor er sagt om oversikt og kontroll, gjelder ikke minst den økonomiske side av saken. Derfor har S.O.K funnet det nødvendig med Forsvarsdepartementets samtykke å opprette en egen avdeling i S.O.K for «Handelsflåtens Selvforsvar». Sjefen for denne avdeling er samtidig sjef for organisasjonen og har ledelsen og ansvaret for dens drift.⁷⁴

I 1943 ble det derfor opprettet en egen avdeling ved SOK med navnet Sjøforsvarets overkommandos avdeling for Handelsflåtens selvforsvar. Denne avdelingen skulle fungere som en paraplyorganisasjon med oppgave å lede virksomheten knyttet til selvforsvaret til handelsflåten. Følgende avdelinger var underlagt Sjøforsvarets overkommandos avdeling for Handelsflåtens selvforsvar fra 1943:

- Skytteravdelingen i Dumbarton, Skottland, med skyteskole, depot, og hovedrulleføring av personellet.

- Skytteravdelingen på Travers Island, New York, med depot.

- Sjøforsvarets væpningsavdeling⁷⁵ i London med 12 underkontorer i britiske havnebyer.

- Sjøforsvarets væpningsavdeling i New York, med fem underkontorer i havnebyer i USA og Canada.

- Sjøforsvarets væpningskontor i Sydney, Australia, med underkontor i Melbourne.

- Sjøforsvarets væpningskontorer i Sør-Afrika, Middelhavet og India. Dette utgjorde totalt 9 væpningskontorer.

Handelsflåtens selvforsvar og de underlagte avdelingene og kontorene hadde også et tett samarbeid med det britiske Defensively Equipped Merchant Ships (DEMS)-systemet, og

⁷⁴ Riksarkivet (RA), SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 114.0, S.S.H 1943-1944, S.O.K` s skriv 9502/114.0/SB/EP av 11.8-1943 til S.S.H Dumbarton/v kaptein Haugsøen, Ad. S.S.H – Handelsflåtens Selvforsvar, 11. august 1943.

⁷⁵ Den engelske betegnelsen på væpningsavdelingene var *Merchant Marine Defence*.

den amerikanske Maritime Commission. Disse organisasjonene var motstykket til Handelsflåtens selvforsvar i sine respektive land.⁷⁶

4.8 Norsk sjømannsforbund i april 1940

I motsetning til store deler av det norske sivilsamfunnet, var Norsk sjømannsforbund i større grad forberedt på okkupasjonen av Norge 9. april 1940. Forbundsstyret hadde allerede i februar 1940 nedsatt en komite som skulle se på hvordan forbundet skulle administreres hvis Norge kom med i krigen. Dette gjaldt spesielt flyttingen og organiseringen av de utenlandske avdelingene, og hvordan disse avdelingene skulle komme i kontakt med medlemmene. I løpet av vinteren 1940 handlet forbundet raskt. Forbundets leder, Ingvald Haugen, dro allerede i mars 1940 til London for å legge til rette for forbundets drift derfra. Haugen etablerte forbindelse med forbundets britiske søsterorganisasjoner i Storbritannia og med den norske legasjonen i London. Haugen var spesielt opptatt av å få etablert retningslinjer for hvordan man skulle forholde seg dersom man mistet kontakten med forbundets hovedkontor i Oslo. I tillegg fikk man opprettet en ordning for etablering av et midlertidig styre i USA. Dette styret skulle være underlagt avdelingen i Storbritannia.⁷⁷

Det var på dette tidspunktet usikkerhet om når og hvordan et krigsutbrudd i Norge ville forløpe. Selv om Norsk sjømannsforbund etablerte sin eksilorganisasjon i Storbritannia og USA, var man likevel av den oppfatning at en slags forbindelse med Norge ville kunne opprettholdes. Da 9. april var et faktum, kom det nesten totale kommunikasjonsbruddet med hjemlandet som en overraskelse. Samtidig hadde man på dette tidspunktet fått etablert organisasjonens nye hovedbase på utefronten.⁷⁸ På tross av dramatikken 9. april 1940 var Norsk sjømannsforbunds organisasjon nå rigget for å drive sin virksomhet i eksil.

Det var flere grunner til at forbundet var godt forberedt og i stand til handle resolutt, da okkupasjonen var et faktum. Norsk sjømannsforbund hadde i praksis vært i krig siden september 1939. Den norske handelsflåten seilte på alle hav dette året, og norske fartøy og sjøfolk hadde derfor blitt utsatt for krigshandlinger før 9. april 1940. Et annet faktum var at Norsk sjømannsforbund hadde opplevd en verdenskrig før. Forbundet ble etablert i 1910, og hadde derfor rikelig med krigserfaring fra første verdenskrig. Mange av sjøfolkene som hadde

⁷⁶ Steen 1959: 158–159

⁷⁷ Hjeltnes 1995: 31–32

⁷⁸ Hjeltnes 1995: 32

seilt under første verdenskrig, seilte også under andre verdenskrig. I tillegg måtte handelsflåten forholde seg til mellomkrigstidens uroligheter, enten det gjaldt krigen mellom Kina og Japan om Manchuria eller den spanske borgerkrigen. Alt dette gjorde at forbundet hadde gjort seg nyttige erfaringer knyttet til hva det ville si å drive organisasjonen i krigstid.⁷⁹

5 Personellsituasjonen 1940–1943

Dette kapitlet vil drøfte den norske personellsituasjonen i krigsårene, som ett av de forholdene som lå til grunn for den sivil-militære konflikten rundt armeringen av handelsflåten. Kapitlet konsentreres om perioden mellom 1940 og 1943.

5.1 Personellsituasjonen etter krigens utbrudd

Tilgjengeligheten på personell var et vedvarende problem både for de militære styrkene og den sivile krigsinnsatsen gjennom krigsårene. Helt fra etableringen av en eksilregjering i London hadde den norske regjeringen vært opptatt av å vise vilje til å delta i den felles krigsinnsatsen mot Tyskland. Realiteten var samtidig at mangelen på personell gjorde det utfordrende å delta fullt ut sammen med de allierte. For det første måtte man finne ut hvordan man skulle skaffe til veie det antallet personell som var nødvendig. Skulle man basere seg på frivillighet eller på allmenn verneplikt? For det andre måtte man avgjøre hva bruksområdet for avdelingene skulle være. Innenfor hvilke områder skulle mannskapsressursene settes inn? For det tredje var det nødvendig med en prioritering mellom den militære krigsinnsatsen og den sivile krigsinnsatsen. Med den sivile krigsinnsatsen tenkte man først og fremst på handelsflåten. Innenfor det militære domenet var det snakk om en tøff prioritering mellom de forskjellige forsvarsgrenene.⁸⁰ I de første månedene av krigen valgte regjeringen Nygaardsvold imidlertid rekruttering gjennom frivillighet fremfor tvungen utskrivning av vernepliktige. Det var flere grunner til dette. For det første representerte regjeringen i eksil den norske suvereniteten, og det var derfor viktig at man ikke foretok seg noe som svekket tilliten hos den norske befolkningen. Tvangsrekruttering av norske borgere til krigstjeneste

⁷⁹ Hjeltnes 1995: 39–40

⁸⁰ Skogrand 2004: 56

kunne i verste fall føre til en slik situasjon. For det andre hadde ikke regjeringen jurisdiksjon eller maktmidler til å iverksette sanksjoner mot de som motsatte seg ordre om verneplikt. I tillegg til de nordmenne som greide å rømme fra Norge til Storbritannia, fantes det norske eksilmiljøer over store deler av verden. Regjeringen kunne imidlertid ikke anholde eller straffe nordmenn på andre staters territorier. Forsøk på slike tiltak kunne også føre til et alvorlig prestisjenederlag for regjeringen.⁸¹

Det var også store utfordringer knyttet transport av personell mellom ulike land i en krigssituasjon. Personellet måtte forflytte seg på en slik måte at man ikke havnet i hendene på tyske styrker eller en av de andre aksemaktene. Dette førte til at mannskaper måtte transporteres via store omveier for i det hele tatt å nå frem til for eksempel Canada eller Storbritannia uten å bli anholdt. Imidlertid nådde en del nordmenn likevel frem til norske militære oppsetninger via slike omveier. Samtidig nøret regjeringens folkerettslige og formaljuridiske vurderinger opp under misnøyen i enkelte militære miljøer. Her mente man at det tidlig burde vært innført tvungen verneplikt for norske borgere utenfor Norge.⁸²

Imidlertid endret regjeringen Nygaardsvold synet på denne saken utover høsten 1940. I desember 1940 innførte regjeringen tvungen verneplikt for mannlige norske borgere i utlandet. Samtidig ble noen grupper unntatt fra verneplikt, blant dem sjøfolk i handelsflåten. For handelsflåtens vedkommende ble det vedtatt ved kongelig resolusjon av 4 april 1941 at sjøfolk i den norske handelsflåten skulle fritas for militærtjeneste. Denne resolusjonen ble senere utvidet ved en ny kongelig resolusjon, 12 desember 1941. Her ble det vedtatt at sjøfolk som behøvdes som reservebemanning til handelsflåten, også skulle fritas fra militærtjeneste. Dette inkluderte også personell som ikke tidligere hadde vært til sjøs, men som likevel ble ansett som skikket til tjeneste i handelsflåten. Disse mannskapene skulle fritas fra militærtjeneste i den utstrekning det var nødvendig for å opprettholde bemanningen av handelsflåten.⁸³ Resolusjonen av 12. desember 1941 stadfestet samtidig at det skulle innføres arbeidsplikt for norske menn over 16 år. Dette gjaldt i første rekke sjøfolkene i handelsflåten som nå ble pålagt å seile i handelsflåten.⁸⁴

Med unntak av handelsflåtens mannskaper ble de juridiske og folkerettslige problemstillingene knyttet til innføringen av verneplikt, imidlertid ikke løst. Regjeringen hadde

⁸¹ Skogrand 2004: 56-57

⁸² Skogrand 2004: 57

⁸³ Forsvarsdepartementet, Orientering om rekruttering til de væpnede styrker i tiden 10.06.1940-01.07.1943, Nortrashipflåtens skyttere 1989: 46

⁸⁴ Olstad 2006: 299

ingen tvangsmakt, og kunne bare håpe at de som ble innkalt til militærtjeneste følte seg forpliktet til å følge innkallingen. Eventuelt kunne regjeringen også håpe på at de som vurderte å unndra seg verneplikt, ville frykte reaksjoner på dette den dagen Norge igjen var frigjort.⁸⁵

Prioritering av mannskaper mellom de forskjellige forsvarsgrenene og den sivile krigsinnsatsen ble et betydelig stridstema i den første delen av krigen. Sentralt i denne striden sto avveiningen mellom et kortsiktig perspektiv eller langsiktig perspektiv. I det kortsiktige perspektivet var det avgjørende viktig å forhindre at Storbritannia bukket under. Her spilte handelsflåten og den norske marinen en viktig rolle for å sikre forsyningslinjene over havet. I det lengre perspektivet var det samtidig viktig å sikre at man hadde styrker tilgjengelig til frigjøringen av Norge. Her var norske hærstyrker spesielt viktig.⁸⁶ Situasjonen var imidlertid at majoriteten av de nordmennene som kom seg over til Storbritannia ikke ble sendt til handelsflåten, men til de væpnede styrkene. Det var kun en liten del av personellet som ble anvist arbeide i handelsflåten. I perioden mellom juni 1940 og juni 1941 mistet Nortraship cirka 700 norske og 200 utenlandske sjøfolk. Over 1000 norske sjøfolk var blitt tatt i varetekt av tyske styrker og tvangsrepatriert til Norge. I tillegg var et betydelig antall nordmenn internert i andre deler av verden.⁸⁷

Samtidig var det som regel slik at sjøfolk som var blitt torpedert, ofte gikk til sjøs igjen. Dette gjorde at man greide å bøte noe på personellmangelen i handelsflåten. Personellsituasjonen for offiserene i handelsflåten var også god, men samtidig var det mangel på maskinoffiserer. Dette hang sammen med at maskinbesetningen om bord på handelsskipene var svært utsatt når fartøyet ble torpedert. Et annet forhold som påvirket mannskapssituasjonen i handelsflåten var at overskuddet av dekkbefal i stor grad ble sluset inn i Marinen, som var i kraftig ekspansjon på denne tiden.⁸⁸

5.2 Konflikt mellom Hæren og Sjøforsvaret

Det utviklet seg etter hvert et motsetningsforhold mellom Sjøforsvarets overkommando (SOK) og Hærens overkommando (HOK) angående disponeringen av de norske mannskapene. Ledelsen i Sjøforsvaret ville at handelsflåten og Marinen skulle tilgodeses med

⁸⁵ Skogrand 2004: 57

⁸⁶ Skogrand 2004: 59

⁸⁷ Hegland 1976a: 198

⁸⁸ Hegland 1976a: 199

størsteparten av personellet. Det var her behovet var størst og det ga ikke mye mening å bruke ressurser på det, som etter Sjøforsvarets vurdering, var en fiktiv norsk hær på dette tidspunktet. Dette var for øvrig også en holdning som ble delt av Norsk sjømannsforbund.⁸⁹ Sjefen for Sjøforsvaret, kontreadmiral Henry Diesen, mente også at det var handelsflåtens innsats i kampen om Atlanterhavet som var Norges største krigsinnsats. Diesen argumenterte også for at det var denne innsatsen som gjorde det finansielt mulig å opprettholde det frie Norge. Dette sto i skarp kontrast til andre nasjoners eksilregjeringer som var avhengige av økonomisk støtte fra Storbritannia. Diesen anslo også at handelsflåten hadde behov for 1500 skyttere. Dette var en styrke som handelsflåten og Marinen ikke kunne stille opp med på egen hånd. Samtidig hadde sjøvante nordmenn blitt satt til tjeneste i Hæren. Dette var eksempelvis sjøfolk, fiskere og hvalfangere som alle visste hva det innebar å jobbe på sjøen. Ifølge Diesen var dette den reserven som handelsflåten hadde tilgjengelig, og disse mannskapene burde derfor prioriteres til handelsflåten.⁹⁰ I et tilsvarende svar til Forsvarsdepartementet og HOK, datert 11. juli 1941, gikk Diesen og SOK også imot Hærens argument om at overskuddet av norske sjøfolk i britiske havner burde gå til skyttertjeneste i handelsflåten. For det første var det ikke så mange av dem som Hæren anslo det til. For det andre var det svært få av dem som hadde militærtjeneste fra tidligere, noe som medførte at disse mannskapene måtte gjennomgå rekruttskole før de ble satt til skyttertjeneste om bord i handelsfartøyene. Mannskapene i Hæren hadde derimot gjennomført sin militære grunntrening, noe som gjorde at disse raskt kunne disponeres til tjeneste i handelsflåten. Hæren bemerket på sin side at i henhold til føringer fra det britiske War Council fra april 1941, skulle ikke soldater fra hærstyrkene avgis til handelsflåten. Til dette bemerket SOK at disse mannskapene ville bli innrullert i Marinen og satt til militær tjeneste om bord på handelsskipene. Dette var for øvrig den samme ordningen som lå til grunn for tilsvarende virksomhet i den britiske marinen. Videre var SOK klar på at skyttertjenesten i handelsflåten var så viktig at de ønsket mannskaper med militær utdanning til denne tjenesten. Det ville også bety at mannskapene var innforstått med militære plikter og militær disiplin.⁹¹

Den norske regjeringen valgte i første omgang å støtte SOK sitt syn på saken. I tillegg til å prioritere Marinen og handelsflåten, ble også Flyvåpenet gitt prioritet når det gjaldt disponering av mannskap. For Hæren sin del medførte dette at deres øvingsavdeling i

⁸⁹ Skogrand 2004: 59

⁹⁰ Hegland 1976a: 201

⁹¹ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 114.0. S.S.H. Organisasjon 1941, skriv fra H. Diesen & Johs. E. Jacobsen til det kgl. Forsvarsdepartement, Utdannelse av maskingeværskyttere til Handelsflåten, 11. juli 1941.

Dumfries i en viss utstrekning ble benyttet som mannskapsreserve for Marinen og Flyvåpenet.⁹² Dette var naturlig nok fordelaktig for Marinen og handelsflåten, men skapte samtidig store utfordringer for Hæren med tanke på kontinuiteten i trening og opplæring. Avdelingene ble til stadighet revet opp, noe som igjen la en demper på motivasjon og moral. I tillegg var det frykt i HOK for at denne situasjonen ville føre til at britene ikke prioriterte norske hæravdelinger når det gjaldt supplering av våpen og utstyr.⁹³

5.3 Norske sjøfolk «forsvinner» i USA

Da andre verdenskrig brøt ut, befant det seg et betydelig antall nordmenn i USA. Det viste seg å bli utfordrende for norske myndigheter å kalle disse mannskapene inn til krigstjeneste. Det var flere grunner til dette. For det første var den amerikanske vernepliktsloven innrettet slik at ved allmenn mobilisering skulle alle med fast bosted i USA, kalles inn til tjeneste. Dette gjaldt også for nordmenn bosatt i USA og det var nettopp dette som skjedde da USA kom med i krigen 7. desember 1941, etter angrepet på Pearl Harbour. Norske myndigheters krav om enerett på å kalle disse mannskapene inntil verneplikt for Norge ble avvist av amerikanske myndigheter. Den norske legasjonen i Washington D.C greide likevel å få gjennom en ordning der nordmenn bosatt i USA kunne velge mellom å tenestegjøre for den norske eller den amerikanske krigsmakten.⁹⁴

For det andre var det flere hjemler i amerikansk lovgivning som påvirket situasjonen. Blant annet spilte den amerikanske sjømannsloven fra første verdenskrig en viktig rolle. Loven åpnet for at sjøfolk kunne kreve avmønstring i amerikanske havner, uavhengig av den arbeidskontrakten vedkommende hadde med rederiet. Den amerikanske immigrasjonsloven tillot også at sjøfolk som avmønstret i en amerikansk havn kunne oppholde seg i land i opptil 60 dager. Amerikanske myndigheter la riktignok begrensninger på denne ordningen fra mai 1941, men selv etter disse innskrenkningene kunne sjøfolk oppholde seg i opptil 30 dager i land etter avmønstring. Alt dette la til rette for at mange norske sjøfolk hoppet av og «forsvant» i USA. I tillegg kom det faktum at mange nordmenn som oppholdt seg USA, ikke registrerte seg til tjeneste i det hele tatt.⁹⁵

⁹² Skogrand 2004: 60

⁹³ Skogrand 2004: 60–62

⁹⁴ Hjeltnes 1997: 164

⁹⁵ Hjeltnes 1997: 165

På den annen side jobbet norske myndigheter aktivt opp mot amerikanske myndigheter for å løse dette problemet. I januar 1942 ble det såkalte Mannskaps- og vernepliktsstyret opprettet i New York.⁹⁶ Dette styret jobbet aktivt innenfor det mulighetsrommet som amerikansk lovgivning ga på det tidspunktet. Samtidig kom det et gjennombrudd i april 1942, da den amerikanske immigrasjonslovgivningen ble endret slik at amerikansk politi på vegne av allierte myndigheter kunne arrestere allierte sjøfolk som hadde unndratt seg tjeneste i USA. Samtidig var det ikke noen tvil om at arbeidet med å tette smutthullene var et nitidig og langvarig arbeid. Det var selvsagt ikke mulig å sende de som hadde unndratt seg tjeneste tilbake til sine respektive hjemland, når disse hjemlandene var okkupert. Dette problemet ble imidlertid adressert da amerikansk lovgivning i juli 1943 åpnet for å sende personer tilbake til det landet der deres respektive eksilregjeringer holdt til.⁹⁷

SOK pekte også på et annet forhold som medførte vansker med å få tak i et tilstrekkelig antall skyttere til handelsflåten. SOK hadde via Nortraship fått informasjon om at det var vanskeligheter med å bemanne norske skip i USA fordi norske sjøfolk tok hyre om bord i skip som seilte under nøytralt flagg. Her fikk de norske sjøfolkene bedre betaling. SOK påpekte at hvis denne utviklingen fikk fortsette, risikerte man at det ikke var tilstrekkelig folk tilgjengelig til skyttertjenesten om bord i handelsfartøyene. Det ble for øvrig også påpekt at Marinen hadde behov for ytterligere mannskaper til å bemanne de fartøyene som de, med regjeringens approbasjon, hadde påtatt seg å overta. SOK støttet derfor et forslag fra Nortraship om at det ble forbudt for norske sjøfolk å ta hyre på skip under utenlandsk flagg uten tillatelse fra norsk konsul.⁹⁸

Hvor mange norske sjøfolk forsvant egentlig i USA i disse årene? Det var stor usikkerhet rundt de faktiske tallene, og det verserte til dels svært høye tall i noen kretser. Direktør Knud Sømme i Nortraship laget en oversikt til statsråd Arne Sunde i mars 1942, der Sømme vurderte det dit hen at det var anslagsvis 2200 offiserer og mannskaper som ikke kunne gjøres rede for. De fleste av dem befant seg i USA. Admiral E.C Danielsen ved Sjøforsvarets overkommando mente på sin side at tallet var betraktelig høyere, og anslo at tallet lå rundt 8100 mann. Danielsen vurderte imidlertid dette tallet som svært konservativt,

⁹⁶ Rosendahl 2015: 170

⁹⁷ Rosendahl 2015: 170–171

⁹⁸ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 114.0. S.S.H. Organisasjon 1941, skriv fra SOK til det kgl Handelsdepartement, sendt via det kgl Forsvarsdepartement, Kanon -og maskingeværskyttere til Handelsmarinen, 31. juli 1941.

og mente det var grunn til å tro at det faktiske tallet lå rundt 10000 sjøfolk.⁹⁹ Regjeringen vurderte situasjonen som så alvorlig at den etablerte den såkalte Mannskapskomiteen for å få en oversikt over de faktiske tallene. Komiteen leverte sin rapport sommeren 1942, og da var tallet justert kraftig ned i forhold til de tidligere og mest dramatiske anslagene. Det ble anslått at cirka 6000 norske sjøfolk ikke kunne gjøres rede for, og at de fleste av disse befant seg i USA eller om bord i utenlandske skip.¹⁰⁰ I oktober 1943 ble det også utarbeidet en rapport av Forsvarsdepartementet som konkluderte med at det hadde hersket en del overdrevne forestillinger om antallet norske sjøfolk som hadde forsvunnet i USA og andre havner. Samtidig anslo Forsvarsdepartementet, basert på statistikk fra Nortraship, at det per oktober 1943 fremdeles var mellom 1500 og 2500 norske sjøfolk som ikke kunne gjøres rede for.¹⁰¹

5.4 Norske mannskaper i Sverige

I Forsvarsdepartementet var man også spesielt opptatt av nordmenn som hadde flyktet over til Sverige. Situasjonen var at et større antall nordmenn i vernepliktig alder var nærmest fastlåst i landet. Det var svært vanskelig for dem å komme seg fra Sverige til Storbritannia.

Forsvarsdepartementet anslo at det per 1. januar 1941 befant seg anslagsvis 17 575 norske menn, kvinner og barn i Sverige. Helt fra starten av krigen ble det derfor drevet et intenst arbeid for å bringe norske flyktninger over til Storbritannia. Høsten 1940 besluttet regjeringen å skaffe til veie flere store transportfly til Stockholmsruten, men de pågående militære operasjonene i det fjerne Østen, Russland og Nord-Afrika gjorde at disse flyene heller ble prioritert til disse krigsteatrene. I perioden 1941–1943 var det derfor et begrenset antall nordmenn som kom seg over fra Sverige til Storbritannia. Likevel var det noen nordmenn som kom seg over ved hjelp av svenske fly. Det var her primært snakk om personell til den norske siviladministrasjonen. Senere ble disse transportrutene forbeholdt personell til de militære styrkene og til handelsflåten. Fordelingen av dette personellet ble løst ved at en fjerdedel gikk til handelsflåten mens de øvrige væpnede styrkene fikk tre fjerdedeler av personellet.¹⁰²

⁹⁹ Hjeltnes 1997: 165

¹⁰⁰ Hjeltnes 1997: 165

¹⁰¹ Forsvarsdepartementet, Orientering om rekruttering til de væpnede styrker i tiden 10.06.1940-01.07.1943, Nortrashipflåtens skyttere 1989: 45

¹⁰² Forsvarsdepartementet, Orientering om rekruttering til de væpnede styrker i tiden 10.06.1940-01.07.1943, Nortrashipflåtens skyttere 1989: 53–54

5.5 Oppsummering

Personellsituasjonen i perioden 1940–1943 var ett av de forholdene som lå til grunn for konflikten om bevæpningen av handelsflåten. Regjeringen Nygaardsvold forsøkte å skaffe til veie de mannskapene man trengte både til de væpnede styrkene og til handelsflåten. Her var det betydelige utfordringer når det gjaldt å frakte personellet fra det okkuperte Norge via omveier til Storbritannia. Fordelingen av mannskaper resulterte også i konflikt mellom SOK og HOK. Et annet forhold som fikk mye oppmerksomhet i denne perioden, var antallet norske sjøfolk som «forsvant» i USA. Norske myndigheter var også opptatt av det relativt store antall nordmenn som oppholdt seg i Sverige etter at de hadde greid å flykte over grensen. En stor andel av dette personellet var personell i vernepliktig alder.

6 Britisk organisering av skytterordningen

Dette kapitlet vil redegjøre kort for skytterordningen i den britiske handelsflåten, som ved krigsutbruddet var verdens største handelsflåte. Kapitlet vil også gi en kort redegjørelse for det folkerettslige grunnlaget de britiske myndighetene la til grunn både for bevæpningen av britiske og norske handelsskip. Britene hadde et nært samarbeid med Norge gjennom Defensively Equipped Merchant Ships (DEMS)-systemet. De leverte våpen til den norske handelsflåten i tillegg til å låne ut skyttere til de norske handelsskipene. Dette kapitlet vil derfor være et sammenlikningsgrunnlag for de påfølgende kapitlene om organiseringen og gjennomføringen av den norske skyttertjenesten.

6.1 Defensively Equipped Merchant Ships

Storbritannia hadde sitt DEMS-system som tok seg av armeringen av den britiske handelsflåten.¹⁰³ Begrepet DEMS var en fellesbetegnelse på systemet som hadde som oppgave å beskytte de britiske handelsskipene i krigsårene 1939–1945. Begrepet inkluderte

¹⁰³ RA, Sjøforsvarets skytteravdeling for Handelsflåtens veteranforening, RA/PA-1217/D/L0001, Fortegnelse over SSH-personell og fartøyer personellet var påmønstret 1940-1945, 10. juni 1970, forord s. 1.

handelsskipene, våpensystemene, personellet som bemannet våpnene og den organisasjonsstrukturen på land som understøttet driften av hele systemet.¹⁰⁴

DEMS hadde sitt folkerettslige grunnlag i internasjonal lov. Internasjonal lov på dette området slo fast at sivile handelsfartøy, og deres sivile mannskaper, hadde rett til å forsvare seg selv med våpen mot fiendtlige militære styrker eller kriminelle grupper.¹⁰⁵ Dette var også det synet det britiske Admiraltetet la til grunn for britiske handelsskip. Ifølge Admiraltetet hadde ethvert handelsskip rett til å forsvare seg med de midlene det måtte ha til rådighet mot fiendtlige krigsskip. På britiske handelsskip opprettholdt sjøfolkene sin sivile status selv om de bemannet skytset om bord på fartøyet. Britiske handelsskip hadde også militære skyttere om bord, og det britiske Admiraltetet mente at også det militære personellet måtte ses på som en del av skipets sivile besetning. Admiraltetet var også av den oppfatning at norske handelsskip hadde samme folkerettslige status som de britiske når det gjaldt væpningen av fartøyene. Samtidig måtte man også erkjenne at i en eventuell situasjon der samtlige av de som bemannet skytset var militære, ville saken stille seg annerledes. Da ville fienden være i sin fulle rett til å behandle handelsskipet som et fiendtlig krigsskip. På den annen side ble det påpekt at siden fienden uansett senket allierte handelsskip uten forvarsel i strid med internasjonal lov, var ikke dette aktuell problemstilling.¹⁰⁶

Det norske Justisdepartementet gjorde også en vurdering av sivile mannskaapers juridiske status på norske handelsskip. På linje med britene, vurderte også Justisdepartementet det dit hen at det folkerettslig sett ville være tillatt at norske sivile mannskaper brukte våpen i forsvarsøyemed.¹⁰⁷

6.2 Britiske militære og sivile skyttere

Skytterordningen i det britiske DEMS-systemet besto av en blanding av personell fra den britiske Marinen og fra den britiske Hæren, i tillegg til sivile skyttere fra den britiske handelsflåten¹⁰⁸. I den britiske handelsflåten jobbet det totalt 192 375 sjøfolk i 1938.¹⁰⁹ I

¹⁰⁴ Hague 2000: VIII

¹⁰⁵ Hague 2000: 101

¹⁰⁶ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 114.0. S.S.H. Organisasjon 1941, kopi av notat fra Admiralty, udatert, ukjent mottaker.

¹⁰⁷ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 7, Ingvald Haugens saker, Komite til behandling av Nortraships forslag av 22. september 1942 om utvidelse av skytterordningen, 22. september 1942, s. 3.

¹⁰⁸ Hague 2000: 102

¹⁰⁹ Lane 1990: 23

krigsårene hadde britiske myndigheter mellom 25 000 og 30 000 skyttere fra Marinen og Hæren til disposisjon for skyttertjeneste i den britiske handelsflåten.¹¹⁰ Formålet med det høye antallet militære skyttere var å sikre at ethvert handelsfartøy hadde et visst minimum av kvalifisert våpenpersonell som kunne beordres til tjeneste om bord på det fartøyet som hadde behov for dem. I tillegg til de militære mannskapene la den britiske ordningen også til rette for at de sivile sjøfolkene skulle få opplæring i å betjene skytset om bord i handelsfartøyene. Dette ble blant annet tydeliggjort i et sirkulære fra Admiralty, datert 20. mai 1941:

In order to ensure a reasonable of training for British and Allied Merchant Navy Officers and men, whose duty it will be to man the balance of their ships armament which is not manned fully or in part by DEMS naval ratings, Military personnel or Channel A.A Guards, the Admiralty have decided to bring into force the following arrangements:

Numbers of officers and Men required from each ship: It is the intention that two Merchant Navy Personnel for each machine gun manned by them, should be trained. In addition 2 men to understudy the DEMS Naval Gunlayer and Seaman Gunner at H.A and L.A¹¹¹ gun when carried, are to be trained.¹¹²

Den britiske ordningen gikk med andre ord ut på at det på alle handelsfartøy tjenestegjorde uniformerte skyttere ved siden av fartøyets egne folk. I denne ordningen skulle altså fartøyets egne folk supplere de uniformerte skytterne.¹¹³ Dette var for øvrig også en ordning som hadde blitt forberedt før krigen brøt ut i september 1939. Det britiske admiralitetet satte i gang treningskurs for offiserer i den britiske handelsflåten i august 1937, og innen januar 1939 hadde nesten 60 prosent av offiserene fullført slike kurs. Samtidig ble det i perioden mellom

¹¹⁰ Marinemuseet i Horten, 948.181.2-948.181.9, skuff 28, mappe Lieut. Jon Gundersen, SERVICE CIRCULARS, fra SOK skytteravdelingen Dumbarton/v O. Haugsøen til SOK og Nortraships maritime avdeling London, Rapport om SOK skytteravdelingens virke fra opprettelsen til 1 januar 1942, 5. oktober 1944, s 2.

¹¹¹ Forkortelser for «high angle gun» og «low angle gun». Beskriver forskjellen mellom luftvernskyts og flatbaneskyts.

¹¹² Marinemuseet i Horten, 948.181.2-948.181.9, skuff 28, mappe Lieut. Jon Gundersen, SERVICE CIRCULARS, fra SOK skytteravdelingen Dumbarton/v O. Haugsøen til SOK og Nortraships maritime avdeling London, Rapport om SOK skytteravdelingens virke fra opprettelsen til 1 januar 1942, 5. oktober 1944, s 2-3.

¹¹³ Marinemuseet i Horten, 948.181.2-948.181.9, skuff 28, mappe Lieut. Jon Gundersen, SERVICE CIRCULARS, fra SOK skytteravdelingen Dumbarton/v O. Haugsøen til SOK og Nortraships maritime avdeling London, Rapport om SOK skytteravdelingens virke fra opprettelsen til 1 januar 1942, 5. oktober 1944, s 3.

1938 og 1939 etablert skytterkurs for britiske sjøfolk og offiserer. Dette gjorde at at både sjøfolk og offiserer i den britiske handelsflåten hadde grunnleggende kjennskap til de våpensystemene som etterhvert ble montert om bord på britiske handelsskip.¹¹⁴

Det britiske Admiralitetet satt også på en viss lagerbeholdning av våpen før andre verdenskrig brøt ut. Dette var overskuddsvåpen som var blitt lagt til side etter at første verdenskrig tok slutt i 1918. Disse våpnene var øremerket den britiske handelsflåten i en fremtidig konflikt, og var lagret i forskjellige depot i Storbritannia og i det britiske Samveldet. Disse lagrene med våpen var av begrenset størrelse i begynnelsen, men forsyningen av våpen til handelsflåten tok seg raskt opp. Etter hvert ble også mer moderne våpen levert til handelsskipene.¹¹⁵

6.3 Oppsummering

Den britiske skytterordningen baserte seg på en blanding av militære og sivile skyttere. De militære skytterne kom fra Marinen og Hæren mens de sivile skytterne ble rekruttert blant personell i den britiske handelsflåten. Begrepet «Defensively Equipped Merchant Ships» (DEMS) var et fellesbegrep som beskrev hele det systemet som hadde i oppgave å beskytte de britiske og allierte handelsskipene under krigen. Den norske handelsflåten hadde tette bånd til DEMS gjennom den allierte strukturen. Organiseringen av den norske skytterordningen baserte seg også på den britiske ordningen.

7 Norsk organisering av skytterordningen

Hensikten med dette kapitlet er å drøfte hvordan den norske skytterordningen ble organisert, og hvordan dette trigget konflikten. Dette var et område hvor konfliktlinjene mellom de militære og Nortraship på den ene siden og fagforeningene på den andre siden, ble tydelige. Kapitlet tar for seg de tiltakene som ble gjennomført i den tidlige fasen før drøftingen går videre inn på etableringen av kortere våpenkurs, de militære skytterskolene, samt fagforeningenes syn på organiseringen av skytterordningen.

¹¹⁴ Lane 1990: 18

¹¹⁵ Hague 2000: 101

7.1 Den norske skytterordningen i etableringsfasen

Armeringen av handelsflåten var et svært aktuelt spørsmål både for Nortraship, regjeringen og for britiske myndigheter. Utfordringen i perioden mellom 1940 og 1941 var å skaffe nok våpen og tilstrekkelig antall personell til å betjene dem. Det britiske Admiraltetet leverte skyts til den norske handelsflåten så langt arsenalene kunne levere, men antallet våpen herfra var likevel ikke nok til dekke behovet fullt ut i denne perioden.¹¹⁶ Norske myndigheter gjennom Nortraship jobbet derfor også aktivt i denne perioden for å skaffe våpen til handelsflåten på andre måter. I denne tidlige fasen var man imidlertid mer opptatt av å få tak i forsvarsmidler raskt enn å skaffe til veie våpen som var tilpasset bruk om bord på handelsskip. Dette førte til at det i begynnelsen ble anskaffet våpen som ikke var egnet til å bekjempe alle de truslene som handelsflåten sto overfor. Våpnene var av flere forskjellige typer, og ofte ikke av det kaliberet som var nødvendig. Mange av våpnene var også svært gamle, og uten effekt mot eksempelvis moderne jagerfly. Dette førte til at norske skip var dårlig beskyttet i denne perioden, og i særlig grad mot angrep fra luften.¹¹⁷ Et annet forhold var at SOK frem til 1941 egentlig ikke hadde vært involvert i anskaffelse av våpen og materiell til handelsflåten i Storbritannia. Dette var en sak som hadde blitt ordnet direkte mellom Nortraship og britiske myndigheter. SOK hadde riktignok vært representert i enkelte konferanser angående bevæpningen, men det hadde ikke vært på fast basis.¹¹⁸ På sin side var Nortraship av den oppfatning at man var tvunget til å gjøre det beste ut av situasjonen. Nortraship så det likevel som en klar mangel at det ikke var sjømilitær kompetanse til stede som kunne ivareta de rent militære problemstillingene. Samtidig var Marinen på dette tidspunktet sterkt redusert etter kampene i Norge, og trengte tid til å bygge seg opp til en effektiv organisasjon. På tross av denne situasjonen mente Nortraship at det likevel var nødvendig å ta initiativet til å skaffe midler til selvforsvar av skipene.¹¹⁹ Fra 1941 og utover tok imidlertid SOK og de nyetablerte skytterskolene større eierskap til armeringen av handelsflåten. Blant annet ble det jobbet med å få til en mer ensrettet bevæpning av

¹¹⁶ Hegland 1976a: 119

¹¹⁷ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 114.0. S.S.H. Organisasjon 1941, rapport fra Norwegian Naval Service Lunenburg, N.S/v artillerikaptein Anders Erichsen til det kgl. Forsvarsdepartement, Armeringen av vår handelsflåte, 28. august 1941, s 1–3.

¹¹⁸ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 114.0. S.S.H. Organisasjon 1941, skriv fra SOK, Jnr 6055/41 til marineattachéen i Washington, Herr Kommandør Askim, Utdannelse av kanonskyttere til Handelsflåten, 30. juli 1941.

¹¹⁹ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 111.0 (II), skyttere til Handelsflåten, P.M fra Nortraship London til Sjøforsvarets Overkommando London, Organisasjon av handelsflåtens selvforsvar, 1. mars 1943, s 2.

handelsflåten slik at fartøyene ble utstyrt med den samme våpenutrustningen. Det ble lagt spesielt stor vekt på å få på plass 20mm Oerlikon luftvernkanoner og tyngre flatbaneskyts til bruk mot ubåter og hjelpekryssere.¹²⁰ I 1942 ble også Nortraships avdeling for handelsflåtens væpning etablert. Denne avdelingen jobbet dedikert med spørsmål rundt bevæpningen av handelsflåten.¹²¹ Avdelingen var også samlokalisert med Marinens avdeling Department of Armament and Naval Gunners (DANG) i New York,¹²² som blir beskrevet senere i dette kapitlet.

Når det gjaldt opplæring av den sivile besetningen om bord på skipene, ble dette i begynnelsen gjort ved at besetningen fikk elementær skytteropplæring mens monteringen av kanonen pågikk. I noen tilfeller var også britiske kanonkommandører med om bord på skipet og sørget for vedlikehold av skytset og ytterligere opplæring av besetningen.¹²³ I tillegg ble også norske handelsskip som seilte til og fra Storbritannia, bemannet med skyttere fra den britiske Hæren eller Marinen. Dette personellet ble gitt på utlån til den norske handelsflåten, og bemannet skytset enten alene eller i samarbeid med den sivile besetningen om bord. Her lå det imidlertid også noen begrensninger. Den 12. november 1941 fastsatte den britiske DEMS-organisasjonen retningslinjer for supplering av britisk forsvarspersonell til allierte handelsfartøy i og utenfor Storbritannia. Her ble det slått fast at i de tilfellene der det var nødvendig med supplering til allierte fartøy, skulle et minimum av to britiske skyttere stilles til disposisjon. Samtidig kunne skytterne ikke avgis til allierte handelsskip hvis dette førte til mangel på skyttere om bord i britiske handelsskip. For den norske handelsflåten sin del innebar dette at den i praksis ikke var sidestilt med den britiske handelsflåten, når det gjaldt allokering av det britiske skytterpersonellet.¹²⁴ Det britiske admiralitetets handelsavdeling¹²⁵ sendte også tidlig i 1941 en anmodning til Nortraship der man fortrinnsvis ønsket at norske skyttere, ikke britiske, tjenestegjorde på norske handelsskip. Denne henvendelsen var en viktig grunn til at Forsvarsdepartementet, SOK, Nortraship og Handelsdepartementet begynte

¹²⁰ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 114.0. S.S.H. Organisasjon 1941, rapport fra Norwegian Naval Service Lunenburg, N.S/v artillerikaptein Anders Erichsen til det kgl. Forsvarsdepartement, Armeringen av vår handelsflåte, 28. august 1941, s 1–3.

¹²¹ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe (sjøforsvarets skytteravd for Handelsflåten) II. 114.0, SSH, fra Handelsflåtens Selvforsvar Avdeling U.K til Sjøforsvarets Overkommando, London, Rapport over armeringsarbeider etc. på den norske handelsflåte fra august 1942 til og med 30. april 1943, 6. mai 1943, s. 1. Rapporten er gradert HEMMELIG.

¹²² Marinemuseet i Horten, 948.181.2-948.181.9, skuff 28, avisartikkel fra Norges Handels og Sjøfartstidende, 7. februar 1946: «Handelsflåtens selvforsvar», intervju med kommandør Hans Solheim.

¹²³ Hegland 1976a: 119

¹²⁴ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 25

¹²⁵ Admiralty Trade Division, som hadde overordnet ansvar for det britiske DEMS-systemet.

arbeidet med å etablere norske skytterskoler.¹²⁶ Samtidig var det også et ønske fra SOK og Forsvarsdepartementet at skyttertjenesten om bord i norske skip i størst mulig grad skulle ivaretas av nordmenn. Man ønsket her å skape kontinuitet, og samtidig unngå at personell som ikke var tilstrekkelig trent i bruk av skytset ble sendt om bord ved mannskapsbytte.¹²⁷ Et flertall av norske skipsførere hadde også, ble det sagt, gjort seg dårlige erfaringer med de britiske skytterne under «klart skip» eller kamp. Man pekte her på at forklaringen kunne ligge i det faktum at en stor del av de britiske skytterne ikke var sjøfolk. Fra norsk hold ble det også vurdert dit hen at de britiske DEMS-sentrene holdt det beste skytterpersonellet tilbake, og heller reserverte disse til britiske handelsfartøy. Alt i alt mente man at det var en klar tendens i de britiske bestemmelsene til å ville begrense adgangen for allierte til å benytte britiske skyttere om bord på deres handelsfartøy.¹²⁸

7.2 Fra korte kurs til militære skytterskoler

På organisasjonsnivå ble det gjort flere tiltak på begge sider av Atlanteren for å sørge for at de norske sivile sjøfolkene fikk en grunnleggende opplæring i våpenbruk. Dette skjedde både gjennom det britisk DEMS-systemet, men også gjennom nasjonale initiativ. Samtidig måtte man ta utgangspunkt i de våpnene som var tilgjengelig på dette tidspunktet.

I bestemmelser gjort av britiske myndigheter gjennom DEMS-systemet 20. mai 1941, ble det lagt til rette for to-dagers treningskurs i våpenbruk for sivile sjøfolk som befant seg i Storbritannia. Dette gjaldt både britiske og allierte sjøfolk.¹²⁹ Det ble her gitt adgang til å benytte DEMS Gunnery School i Govan, Glasgow, for oppøving av mannskapene. I tillegg ble det gitt anledning til å benytte DEMS sin skytebane i Ardrrossan.¹³⁰ For britiske sjøfolk var det, som tidligere omtalt, allerede før krigen etablert et system rundt grunnleggende våpenopplæring. Retningslinjene fra 1941 la imidlertid også til rette for at dekksmannskap, maskinmannskap og befal i allierte handelsflåter skulle få en grunnleggende opplæring i bruk

¹²⁶ Steen 1959: 132

¹²⁷ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 114.0. S.S.H. Organisasjon 1941, utkast til INSTRUKS for førere av norske skip i oversjøisk fart på U.K fra Sjøforsvarets Overkommando's Administrasjonskontor for skyttere i Handelsflåten (MASHA) og The Norwegian Shipping and Trade Mission vedrørende Marinens Maskingeværskyteres tjeneste paa Handelsfartøy, 1. juli 1941.

¹²⁸ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 25

¹²⁹ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 21

¹³⁰ Marinemuseet i Horten, 948.181.2-948.181.9, skuff 28, mappe Lieut. Jon Gundersen, SERVICE CIRCULARS, fra SOK skytteravdelingen Dumbarton/v O. Haugsøen til SOK og Nortraships maritime avdeling London, Rapport om SOK skytteravdelingens virke fra opprettelsen til 1. januar 1942, 5. oktober 1944, s 5.

av maskingeværskyts. Samtidig la britene føringer på at disse kursene utelukkende skulle gis til allierte mannskaper som var påmønstret fartøyene. De sjøfolkene som avventet hyre i reserve-poolene var utelatt fra denne ordningen, med begrunnelse om at kursene skulle reserveres for de sjøfolkene som skulle ut i tjeneste og bruke de aktuelle våpnene på kort varsel.¹³¹

I USA forsøkte også norske myndigheter å finne improviserte løsninger slik at sjøfolkene kunne få en grunnleggende opplæring i det skytset som ble installert om bord på skipene. Fra SOK sin side forsøkte man å finne løsninger slik at mannskaper fra skipene kunne få opplæring når skipene lå i ro i perioder. Et typisk eksempel på dette kunne være når fartøyet skulle ha hovedreparasjon i USA og måtte ligge ved verft i seks til åtte uker. SOK mente at man da kunne sende personell til den norske Marinens hovedkvarter i Lunenburg i Canada, der man på denne tiden etablerte skytterutdanning for handelsflåtens mannskaper. I løpet av perioder på seks til åtte uker var det mulig å utdanne personell til kanonskyttere. Da ville fartøyene fortrinnsvis få de samme folkene tilbake med skytterutdanning. I de tilfellene hvor båtene ikke skulle ligge i ro like lenge ble det iverksatt ordninger der mannskapene ble sendt til Lunenburg for å gjennomgå kortere kurs, fra noen dager til et par uker. I de tilfellene hvor fartøyene bare skulle ligge i amerikansk havn i noen dager, sendte man instruktører om bord for å gi grunnleggende opplæring samtidig som de gikk over artillerimateriellet. Samtidig presiserte SOK at de personene som gjennomgikk denne korte opplæringen ikke ble kanonskyttere som de kunne ta noe ansvar for. Det var en nødløsning til man kunne sende «virkelig utdannede» kanonskyttere fra Marinen.¹³² Det var med andre ord et tydelig budskap fra SOK om at ordningen med de korte kursene ikke var ideell. Sjøfolkene som ble sendt til Lunenburg for kortere opphold ble gitt noe overfladisk instruksjon i å håndtere kanonene, samt en del eksersis. Imidlertid var det ikke mulighet til å drive skytetrening med kanonene, og det var ingen mulighet til å gi instruksjon i ildledning og skytelære. Maskingeværene ble oppbevart på Marinens lager og ble utlevert til fartøyene etter anmodning fra Nortraship. En av Marinens kvartermestere gikk så om bord i det aktuelle fartøyet og ga en kort instruksjon i bruken av våpnene. Dette var midlertidige tiltak, og SOK var derfor av den klare oppfatning

¹³¹ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 21

¹³² RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 114.0. S.S.H. Organisasjon 1941, skriv fra Royal Norwegian Naval Service, S.N.O Halifax/v kaptein Erling Hostvedt til Sjøforsvarets Overkommando, Kanonskyttere til Handelsflåten, 8. august 1941.

at det måtte settes i verk en mer betryggende og rasjonell utdanning av mannskapene. Man var også bekymret for at kostbart materiell ble håndtert av ukyndig personell.¹³³

SOK etablerte to norske militære skytterskoler i løpet av året 1941, henholdsvis i Dumbarton, Skottland, og i Lunenburg utenfor Halifax, i Canada. Begge disse skolene var i drift frem til slutten av krigen, men skytterskolen i Lunenburg ble flyttet til Travers Island utenfor New York i løpet av sommeren 1943.¹³⁴

Skytterskolen i Dumbarton, Skottland, ble satt i drift 20. juli 1941. Dumbarton lå strategisk til ved Clydefjorden på veskysten av Storbritannia. Dette var fordelaktig fordi majoriteten av de norske handelsskipene som seilte på Storbritannia, anløp veskysten av landet. Skolen ble også etter hvert utstyrt med eksemplarer av alle de våpen og forsvarsmidler som norske handelsfartøy fikk installert om bord. Skolen hadde også flymodeller og instruksjonsfilmer for gjenkjenning av flytyper, i tillegg til beskrivelser og instruksjoner for bruken av de forskjellige våpnene. Skolen i Dumbarton ble også skytteravdelingens hovedstasjon under hele krigen.¹³⁵

Skytteravdelingens skole i Lunenburg, utenfor Halifax, ble opprettet 3. november 1941. De første aspirantene ble innlosjert i Marinens brakke i Camp Norway. I likhet med skytterskolen i Dumbarton, ble også skolen i Lunenburg utstyrt med eksemplarer av alle relevante våpen og forsvarsmidler i handelsflåten. Skytterskolen i Lunenburg fikk også tilgang på flymodeller og instruksjonsfilmer, på samme måte som i Dumbarton.¹³⁶ Dermed la man til rette for et enhetlig militært utdanningsopplegg for skytterne på begge sider av Atlanteren.

På tross av etableringen av de militære skytterskolene kan det likevel synes som om deler av Marinen fortsatte å ha en pragmatisk holdning til skytterutdanningen på denne tiden. Den norske avdelingen Department of Armament and Naval Gunners (DANG) ble opprettet 12. februar 1942, og ble den norske Marinens avdeling i New York. New York var på dette tidspunktet den største konvoihavnen på den amerikanske østkysten. Avdelingen fikk i hovedoppgave å ivareta armeringen av de norske handelsskipene. Dette arbeidet inkluderte vedlikehold, ettersyn og supplering av ammunisjon, samt forsyning av reservedeler. Som en

¹³³ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 114.0. S.S.H. Organisasjon 1941, skriv til Marineattachéen Herr Kommandør P. Askim, Washington D.C fra Royal Norwegian Naval Service, S.N.O Halifax/v Erling Hostvedt, Utdanning av kanonbesetninger til handelsmarinen, 26. mars 1941, s 1.

¹³⁴ Steen 1959: 139–141

¹³⁵ Steen 1959: 132

¹³⁶ Steen 1959: 140

tilleggsoppgave fikk avdelingen også oppdraget med å trene sivilmannskaper i bruk av skyts. En tid etter etableringen i februar 1942 ble det derfor etablert en skytteskole for sivilmannskaper i nærheten av hovedkontoret. Fasilitetene ga visse begrensninger, men man lyktes med å få installert de våpnene som ble mest brukt i den norske handelsflåten. Ved denne skytterskolen fikk de sivile sjøfolkene våpenopplæring som varte mellom en og fjorten dager, avhengig av fartøyenes liggetid i New York. Denne skolen var i drift fra 15. juni 1942 og frem til etableringen av skytterskolen på Travers Island utenfor New York, sommeren 1943. I alt ble 923 sivile mannskaper i den norske handelsflåten utdannet ved DANG sin skole i New York,¹³⁷ noe som var et betydelig antall. Likevel ble den sivile skytterskolen lagt ned da den militære skytterskolen ble flyttet fra Lunenburg til Travers Island.

Samtidig antyder kildene at den sivile skytterskolen ved DANG ikke først og fremst ble etablert på grunn av sentrale beslutninger på organisasjonsnivå i SOK. Her var mye av grunnen en betydelig innsats fra enkeltpersoner i Marinen. I dette tilfellet var det sjefen for DANG, kommandørkaptein Hans Solheim, som etter mye strev fikk satt i gang denne skytterskolen. Mye av begrunnelsen for etableringen var Solheims personlige oppfatning om at alminnelige sjøfolk og styrmenn også burde få opplæring i de våpnene som ble benyttet om bord.¹³⁸ Samtidig var det ytre forhold som også spilte inn. I denne perioden begynte man nemlig å installere amerikanske våpen om bord på norske handelsfartøy, etter at USA var kommet med i krigen i desember 1941. Dette medførte et behov for ytterligere opplæring på nye amerikanske våpen, både for sivile sjøfolk og personell med regulær skytterskole.¹³⁹

Den amerikanske marinen satte, i likhet med den britiske marinen, opp en armeringsstandard både for allierte og egne handelsskip. Armeringsstandarden tok utgangspunkt i hvilken type fart skipene ble satt inn i. Når det gjaldt selve skytset var den amerikanske armeringsplanen lik den britiske, men luftvernet besto for det meste av større kaliber. Situasjonen for den norske handelsflåten var imidlertid at den amerikanske armeringsplanen ville ha trengt et større antall skyttere enn det som kunne skaffes til veie fra norsk hold. Derfor ble det utarbeidet bestemmelser som gjorde at norske handelsskip kunne

¹³⁷ Marinemuseet i Horten, 948.181.2-948.181.9, skuff 28, mappe Lieut. Jon Gundersen, SERVICE CIRCULARS, Kort oversikt over Royal Norwegian Navy, Merchant Marine Defence, USA SECTION's utvikling og arbeide/v Løytnant Eivind Myhre, mars måned 1945.

¹³⁸ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund, Beretning for perioden 1940-1941-1942-1943, Forbundets virksomhet i utlandet, skriv til Norsk sjømannsforbund New York/v Ingvald Haugen fra H. Solheim, Kommandørkaptein K.N.M, 18 februar 1943: 149

¹³⁹ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund, Beretning for perioden 1940-1941-1942-1943, Forbundets virksomhet i utlandet, skriv til Norsk sjømannsforbund New York/v Ingvald Haugen fra H. Solheim, Kommandørkaptein K.N.M, 18 februar 1943: 149

følge den britiske armeringsplanen som før, men med moderne amerikanske våpen. Videre sørget de amerikanske organisasjonene Maritime Commission og War shipping Administration for at norske handelsskip ble utstyrt med nødvendig bevæpning ved anløp i amerikanske havner. Dette arbeidet ble gjort gjennom Lend-Lease avtalen.¹⁴⁰

Som tidligere nevnt var hovedoppgaven til DANG å ivareta armeringen til de norske handelsskipene i amerikanske havner sammen med de amerikanske samarbeidspartnerne. Samtidig er det interessant at Marinen fortsatte å legge til rette for kortvarige skytterkurs når det offisielle standpunktet til Marinen var at kortvarige kurs og mellomløsninger ikke ga en forsvarlig våpenutdanning. Det kan tyde på at det også internt i Marinen hersket ulike oppfatninger om hvilken innretning på utdanningen som var best.

Når det gjaldt hovedoppgaven knyttet til armeringen av de norske handelsfartøyene, var imidlertid ikke DANG et utelukkende militært foretakende. Akkurat på dette området var avdelingen et fellesprosjekt mellom Marinen og Nortraship sin avdeling i USA. Avdelingen var riktignok under militær ledelse, men det ble ikke formelt tatt stilling til om avdelingen skulle være et marinevirke eller en avdeling under Nortraship. Praksisen ble imidlertid at avdelingen utførte begge institusjoners funksjoner i fellesskap, noe som etter hvert medførte et ønske om klarere retningslinjer.¹⁴¹ Senere skiftet DANG navn til Royal Norwegian Navy, Merchant Marine Defence, USA Section, New York.¹⁴² Denne avdelingen ble i 1943 underlagt SOK og paraplyorganisasjonen Sjøforsvarets overkommandos avdeling for Handelsflåtens selvforsvar.¹⁴³

7.3 Fagforeningenes syn på skytterordningen

Henstillingen fra britiske myndigheter sommeren 1941 om at våpnene i den norske handelsflåten burde bli bemannet av norske skyttere, gjorde at Forsvarsdepartementet ga instruks om å utdanne skyttere av handelsflåtens ordinære mannskaper. Komiteen, som

¹⁴⁰ Marinemuseet i Horten, 948.181.2-948.181.9, skuff 28, mappe lieut. Jon Gundersen, SERVICE CIRCULARS, Kort oversikt over Royal Norwegian Navy, Merchant Marine Defence, USA SECTION`s utvikling og arbeide/v Løytnant Eivind Myhre, mars måned 1945.

¹⁴¹ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 114.0 (II) skyttere til handelsflåten, skriv til Norwegian Shipping & Trade Mission London, Administrasjon av handelsflåtens forsvarsmidler og skytterpersonellet, 31. desember 1942. Avsender er ukjent, men ordlyden i skrivet indikerer at det er sendt fra Nortraship sitt hovedkontor i New York.

¹⁴² Kommandørkaptein H. Solheim, sluttrapport fra New York, 10. mai 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 63

¹⁴³ Steen 1959: 158–159

leverte innstillingen om etablering av skytterskolene, besto av representanter for Marinen, Handelsdepartementet og Nortrahip. De fire sjømannsorganisasjonene var ikke representert i denne komiteen, og de fikk heller ikke mulighet til å uttale seg om innstillingen. Forutsetningen ved etableringen av skytterskolene var at det skulle hentes cirka 400 dekksmannskaper i handelsflåten for utdanning til skyttere. Dette personellet skulle ikles Marinens uniform, og mønstre ut som kombinerte dekksmenn, kanonerer og/eller maskingeværskyttere.¹⁴⁴ Sjømannsorganisasjonene, med Norsk sjømannsforbund i spissen, mente for det første at det var uforsvarlig å avgi 400 sjøfolk til skytterskolene på grunn av den anstrengte personellsituasjonen i handelsflåten.¹⁴⁵ For det andre var man av den prinsipielle oppfatning at flest mulig av handelsflåtens befall og mannskaper burde få anledning til å lære seg å bruke våpnene som ble installert om bord. Imidlertid burde ikke dette medføre at man ble rulleført i Marinen. For det tredje mente sjømannsorganisasjonene at personellet som ble utdannet til skyttere i Marinen, ikke burde bli fritatt fra forefallende arbeide om bord.

I løpet av 1941 og 1942 ble det også gjort et betydelig uttak av personell fra handelsflåten til skytterskolene, nok en gang i strid med Norsk sjømannsforbund sine anbefalinger. I alt ble cirka 1500 mann utdannet til militære skyttere. Det store flertallet av dette personellet var opprinnelig dekksmannskaper i handelsflåten.¹⁴⁶ Alle disse forholdene medførte nå at frontene mellom de militære og sjøfolkenes fagforeninger ble tydeligere. Samtidig kan man også se konturene av et mer prinsipielt skille her: De militære ønsket primært skytterordningen inn i et fast organisert løp gjennom skytterskolene. Fagforeningene ønsket å videreføre ordningen med kortere våpenkurs der det var tid og anledning. Det var med andre ord to forskjellige innretninger som hver for seg passet inn i partenes respektive narrativer om konflikten.

Samtidig er det også viktig å være oppmerksom på den allierte dimensjonen og hvordan dette virket inn på frontene i konflikten. Britene var opptatt av at norske sivile sjøfolk også skulle få opplæring på skytset, i tillegg til de militære skytterne. For eksempel fikk inspeksjonsoffiserer i den norske Marinen klare instruksjoner fra det britiske Admiralty Trade Division¹⁴⁷ om at våpentrening for sivile mannskaper også skulle gjennomføres. Dette var

¹⁴⁴ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund, Beretning for perioden 1940 - 1941 - 1942 - 1943, Forbundets virksomhet i utlandet, Skytterpersonalet i handelsflåten: 129-130

¹⁴⁵ Zachariassen 1950: 611

¹⁴⁶ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund, Beretning for perioden 1940-1941-1942-1943, Forbundets virksomhet i utlandet, Skytterpersonalet i handelsflåten: 129-130

¹⁴⁷ Admiralty Trade Division hadde det overordnede ansvaret for driften av det britiske DEMS-systemet.

også noe de hadde gjort den norske Marinen oppmerksom på gjentatte ganger tidligere. Her fremgår det samtidig av kildematerialet at instruksene fra Admiralty Trade Division delvis kom etter påtrykk fra Norsk sjømannsforbund. Forbundet mente at norske sjøfolk i praksis ikke fikk mulighet til å gjennomføre våpentrening ved havneligge. Grunnen var arbeidsmengden de ble pålagt når fartøyet lå til kai.¹⁴⁸

7.4 Oppsummering

Etableringen av den norske skytterordningen var ved krigens begynnelse preget av en uklar struktur. Dette ga grobunn for hver av partenes narrativer i konflikten. Problemet var todelt, der man på den ene siden måtte skaffe til veie våpen og samtidig skaffe mannskaper til å betjene disse. Anskaffelse av våpen var i begynnelsen noe som ble ordnet direkte mellom Nortraship og britiske myndigheter. SOK og Marinen var i all hovedsak ikke involvert i denne fasen, selv om den militære kompetansen på våpensystemene var etterspurt. Grunnen til at SOK og Marinen ikke deltok i denne tidlige fasen var at de militære avdelingene måtte etablere seg på nytt etter krigshandlingene i norske farvann etter 9. april. Etter hvert tok imidlertid SOK større eierskap til disse prosessene. Skip som seilte til og fra Storbritannia, ble også supplert med skyttere fra den britiske Hæren eller Marinen. Den norske Marinen satt samtidig med et inntrykk av at britene ikke sidestilte den norske og britiske handelsflåten. Britenes anmodning i 1941 om at norske skyttere fortrinnsvis burde betjene skytset om bord på norske skip, gjorde at norske myndigheter iverksatte prosessen med å etablere skytterskoler. Samtidig var det en gjennomgående oppfatning i SOK og Marinen om at de midlertidige løsningene ikke var ideelle. Skytterutdanningen måtte inn i en militær struktur. To norske skytterskoler ble etablert i løpet av året 1941, henholdsvis i Dumbarton, Skottland og i Lunenburg utenfor Halifax, i Canada. De norske sjømannsorganisasjonene ble ikke involvert i prosessene rundt etableringen av skytterskolene. De fikk heller ikke mulighet til å uttale seg om innstillingen før den ble iverksatt.

¹⁴⁸ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 114.0 (III), cirkulære til ROYAL NORWEGIAN NAVY, CIRCULAR TO ALL INSPECTING OFFICERS, Training of Civilian Crews in D.E.M.S establishments, 19. Mai 1943.

8 Tilspisset konflikt og politiske koblinger

Dette kapitlet vil drøfte tilspissingen av den sivil-militære konflikten i perioden 1941–1943. Kapitlet vil ha som mål å synliggjøre de politiske koblingene i konflikten, og hvordan disse virket inn på beslutningsprosessene og intensitetsnivået konflikten.

8.1 Den sivil-militære konflikten tiltar

Et konkret forhold som synes å ha økt konfliktnivået mellom Norsk sjømannsforbund og de militære betraktelig var at sjømannsorganisasjonene ikke hadde blitt inkludert i beslutningen om etablering av skytterskolene. Etter dette eskalerte konflikten betydelig. Den 2. august 1941 meldte Nortraship i et forhandlingsmøte mellom Nortraship, regjeringen og forbundet at Norsk sjømannsforbund hadde uttrykt sterk misnøye med situasjonen. Norsk Sjømannsforbunds leder i London, Thor Sønsteby, hadde ifølge Nortraship angivelig slått fast at forbundet ikke kom til å gjøre noe for å bidra til at sjøfolk meldte seg frivillig til de militære skytterskolene. Dette var en uttalelse som Nortraship fant så graverende i krigstid at man varslet SOK om hva som angivelig hadde blitt sagt i forhandlingsmøtet.¹⁴⁹

Det var også på denne tiden at sjømannsorganisasjonene aktivt begynte å bruke sine politiske forbindelser til regjeringen Nygaardsvold for å bygge opp støtte for deres sak. Noen uker senere, nærmere bestemt 23. august 1941, var representanter for sjømannsorganisasjonene i konferanse hos statsminister Nygaardsvold. Etter denne konferansen bestemte Nygaardsvold seg for å be Nortraship vurdere skyttersaken på nytt. Dette skulle gjøres i samarbeid med Norsk sjømannsforbund, Norsk styrmannsforening og det norske Maskinistforbund. Forslaget til ny ordning skulle så sendes til regjeringen. Nygaardsvold mente videre at skyttersaken burde løses ved at de militære overtok utdannelsen av maskingeværskytterne, men at gjennomføringen for øvrig ble overtatt av Nortraship i samarbeid med sjømannsorganisasjonene. Helt konkret omfattet dette spørsmålet om rekruttering, avlønning, underbringelse og fartøyenes bemanning. Nygaardsvold konkluderte med at skytterne etter hans skjønn burde inngå i fartøyets mannskap, og dermed

¹⁴⁹ Hegland 1976a: 202

stå under Nortraships administrasjon.¹⁵⁰ Sjefen for skytterskolen i Dumbarton, kaptein Olav Haugsøen, slo fast at dette ikke etterlot noen tvil om statsministerens prinsipelle holdning til spørsmålet: Skytterne om bord på handelsfartøylene skulle være sivile. Haugsøen mente også at Statsministerens oppfatning egentlig var Norsk sjømannsforbund sin oppfatning om saken. Resultatet av konferansen mellom Nygaardsvold og sjømannsorganisasjonene var at Forsvarsdepartementet 27. august 1941 gav ordre til SOK om at rekrutteringen av skyttere skulle stanses.¹⁵¹ Dagen etter at denne beslutningen ble tatt var Haugsøen i kontakt med kommanderende admiral og daværende sjef for Forsvarsdepartementet. Her fremla han sin vurdering av konsekvensene av den beslutningen som var blitt tatt 27. august. I samtaler med forsvarsministeren slo Haugsøen fast at hvis regjeringen valgte å avgjøre et forsvarsspørsmål på et fagforeningspolitisk grunnlag, var man allerede kommet langt ute på skråplanet.¹⁵²

Tidlig i oktober 1941 ble det avholdt et møte i Forsvarsdepartementet mellom de militære, Nortraship og Norsk Sjømannsforbund. Møtet ble ledet av fungerende forsvarsminister Oscar Torp. Norsk sjømannsforbund, representert ved Thor Sønsteby, fremholdt sjømannsorganisasjonenes standpunkt om at skytterne måtte være sivile. Han advarte på det kraftigste mot noe annet alternativ. Det eneste Marinen burde ha å gjøre med skytterne var utdannelsen. Den videre administrasjon av skytterne burde være Nortraship sitt ansvar. Skipsreder Hilmar Reksten, som var en av representantene for Nortraship på dette møtet, støttet for øvrig Norsk sjømannsforbund i dette standpunktet. Reksten mente at man her burde legge vekt på den praktiske folkeinnstilling. Med dette mente han redernes og mannskapenes holdning til skytterspørsmålet.¹⁵³

Sjømannsorganisasjonenes misnøye med Nortraship ble utvilsomt sterkere utover høsten 1941 og våren 1942. Det toppet seg i mai 1942 da Norsk sjømannsforbund, det norske Maskinistforbund, Norsk styrmannsforening og Arbeidernes faglige landsorganisasjon i Norge rettet sterk kritikk mot Nortraship i et brev til Regjeringen og fungerende statsminister Trygve Lie. Hovedbudskapet var at man ønsket en omorganisering av Nortraship. Dette var basert på generell misnøye med organisasjonen. Misnøyen baserte seg på flere forhold, blant annet manglende tiltak for å bøte på mannskapssituasjonen i USA -men det var også misnøye

¹⁵⁰ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 7, Ingvald Haugens saker, skriv undertegnet av statsminister Johan Nygaardsvold til The Norwegian Shipping and Trade Mission med gjenpart til Sjømannsforbundet, Ad. maskingeværskytttere for handelsflåten, 23. august 1941.

¹⁵¹ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 23

¹⁵² Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 24

¹⁵³ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 7, Ingvald Haugens saker, Notat fra møte i Forsvarsdepartementet torsdag den 2. oktober 1941, datert 13 oktober 1941.

med ledelsesstrukturen i Nortraship. Samtidig var det noen områder der misnøyen hadde gjort seg særlig gjeldende, og ett av disse områdene var skytterspørsmålet. Her var sjømannsorganisasjonene spesielt misfornøyd med at de ikke var blitt inkludert i prosesser og beslutninger som de mente gjaldt dem. Organisasjonene kritiserte det de mente var mangelfullt redningsutstyr og en dårlig beskyttelse mot flyangrep og ubåtangrep. Samtidig anerkjente organisasjonene at det hadde vært problemer med å anskaffe selvforsvarsmidler, men man mente likevel at dette kunne vært ordnet langt hurtigere. I tillegg fremholdt organisasjonene at deres medlemmer var misfornøyd med at man benyttet både sivile og militære skyttere med ulike vilkår om bord på fartøyene. Organisasjonene var også av den oppfatning at skytterne var dårlig utdannet.¹⁵⁴ Nortraship bemerket på sin side at de samme organisasjonene aktivt motarbeidet nettopp de tiltakene som var blitt iverksatt for å bedre beskyttelsen mot flyangrep og ubåtangrep.¹⁵⁵

8.2 Skytterordningen forsøkes utvidet i 1942

Den 22. september 1942 sendte Nortraship et skriv til Forsvarsdepartementet der man foreslo at rekrutteringen av skyttere ikke bare skulle tas fra dekksmannskap, slik tilfellet hadde vært frem til da. Nortraship anmodet om at skytterordningen også skulle omfatte maskinfolk og byssemannskaper slik at også disse kunne utdannes til skyttere ved Marinens skytterskoler. Dette forslaget ble støttet av SOK. Forslaget ble begrunnet med flere forhold. For det første krevde både britene og amerikanerne at deres utleide våpen skulle betjenes av militære skyttere. Videre hadde britene på ny bedt om at det fortrinnsvis skulle være norske skyttere som betjente skytset om bord på norske handelsfartøy. Man skulle i minst mulig grad benytte britisk forsvarspersonell til denne oppgaven. Nortraship mente også at hvis denne utvidelsen av skytterordningen ikke ble gjennomført, ville man ikke kunne opprettholde en forsvarlig betjening av våpnene i norske skip. Nortraships forslag ble drøftet i et regjeringsmøte 29. september, der regjeringen sa seg enig i forslaget.¹⁵⁶ Sjømannsorganisasjonene, igjen med Norsk sjømannsforbund i spissen, reagerte kraftig på denne beslutningen. Dette ble tydeliggjort i et fellesskriv til Nortraship, Handelsdepartementet og Forsvarsdepartementet,

¹⁵⁴ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, brev fra Norsk Sjømannsforbund, Det Norske Maskinistforbund, Norsk Styrmannsforening og Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon i Norge til Den Norske Regjering v/. fungerende Statsminister Trygve Lie, Ad: Norwegian Shipping and Trade Mission, 14. mai 1942, s 1–2.

¹⁵⁵ Hjeltnes 1995: 154

¹⁵⁶ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 29

datert 15. oktober 1942. En av hovedinnvendingene var nok en gang at sjømannsorganisasjonene, etter deres syn, var blitt utelatt fra beslutningsprosessen i en sak som var svært viktig for dem. Sjømannsorganisasjonene slo videre fast at de sto ved sitt prinsipielle standpunkt av 1941. Man ønsket at flest mulig av mannskapet om bord i fartøyene skulle lære seg å håndtere våpnene om bord. Forutsetningen for å få opplæring på skytset skulle imidlertid ikke være at man skulle stå under militær kommando. Sjøfolkene var sivile arbeidstakere i handelsflåten, og sjømannsorganisasjonene ønsket at det skulle forbli slik. Videre skulle det fortsatt kun rekrutteres skyttere fra dekksmannskaper. Fra sjømannsorganisasjonene ble det nå også påpekt at de etter hvert hadde gjort seg dårlige erfaringer med mannskaper som besto av både militært og sivilt personell. Man hevdet at arbeidsfordelingen om bord på fartøyene ble angivelig forkludret og lite effektiv med blandet mannskap.¹⁵⁷ Nå argumenterte sjømannsorganisasjonene imidlertid også ut fra et mer prinsipielt ståsted, der man ytret bekymring for handelsflåtens status. Man fremholdt at handelsflåten måtte behandles som en sivil bedrift, og man måtte unngå at skipene ble sett på som et delvis militært foretagende. Den helt konkrete bekymringen med tanke på handelsflåtens status syntes imidlertid å ha bakgrunn i disiplinære forhold. Det var også bekymring rundt mannskapenes kompetanse til å drive nødvendig vedlikehold på fartøyet hvis en stor del av mannskapet var militære skyttere. Sjømannsorganisasjonene ga samtidig beskjed om at man ikke kunne regne med deres støtte hvis det nye rekrutteringsopplegget ble iverksatt.¹⁵⁸

Brevet fra organisasjonene resulterte i at forsvarsministeren kalte partene inn til et møte i Kingston House 27. oktober 1942. Til stede på dette møtet var statsrådene Arne Sunde og Oscar Torp, i tillegg til representater fra Nortraship, Marinen og sjømannsorganisasjonene. Resultatet av møtet var at det ble nedsatt en komitee bestående av representanter fra partene som skulle gi innspill til regjeringen angående skytterordningen. Flertallet i denne komiteen sluttet seg til Nortraships forslag om utvidelse av skytterordningen. Flertallet fant at Nortraships alternativ var den eneste måten å dekke det økende behovet for velutdannet

¹⁵⁷ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, brev fra Norges Skipsførerforbund, Norsk Styrmannsforening, det Norske Maskinistforbund og Norsk Sjømannsforbund, til Nortraship, Handelsdepartementet og Forvarsdepartementet, Ad: Skytterpersonalet i handelsflåten, 15 oktober 1942, s 2.

¹⁵⁸ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, brev fra Norges Skipsførerforbund, Norsk Styrmannsforening, det Norske Maskinistforbund og Norsk Sjømannsforbund, til Nortraship, Handelsdepartementet og Forvarsdepartementet, Ad: Skytterpersonalet i handelsflåten, 15 oktober 1942, s 2.

skytterpersonell på. Videre la man stor vekt på at økt tilførsel av personell var helt avgjørende for å sikre et effektivt forsvar for handelsflåten. Mindretallet, som besto av representantene fra sjømannsorganisasjonene, holdt på deres prinsipielle standpunkt om at skytterne skulle være sivile. I den grad det ble rekruttert militære skyttere til Marinens skytterskoler blant sivile sjøfolk, skulle dette personellet utelukkende være dekksmannskaper.¹⁵⁹

Imidlertid ble det avholdt et nytt møte 10. november 1942 mellom forsvarsministeren og flertallet i ovennevnte komite. Her ga forsvarsministeren beskjed om at beslutningen om utvidelse av skytterordningen måtte behandles på nytt. Grunnen var protestene fra sjømannsorganisasjonene.¹⁶⁰ Noe tid senere, 24. november 1942, besluttet regjeringen å endre sitt opprinnelige standpunkt om utvidelse av skytterordningen. Regjeringen valgte nå å støtte sjømannsorganisasjonenes mindretallsinnstilling. Dette førte til at den utvidete rekrutteringen til de militære skytterskolene stoppet opp.¹⁶¹ Vedtaket fra regjeringskonferansen 24. november 1942 gikk ut på at den opprinnelige ordningen med rekruttering kun fra dekksmannskap skulle videreføres. Dette personellet skulle gjennomgå åtte ukers militær utdanning ved skytterskolene. Denne ordningen innbefattet også utdanning av norske bestykningsoffiserer som skulle fungere som skytterbefal om bord på handelsskipene. I tillegg brukte regjeringsvedtaket begrepet *reserveskytter* for de sivile sjøfolkene som gjennomgikk kortere våpenkurs i de periodene skipene lå i havn. Dette personellet måtte bestå en prøve som utgjorde et minimumskrav for å håndtere skytset om bord på fartøyene. Ved bestått prøve fikk personellet et sertifikat som viste at de hadde grunnleggende ferdigheter i å håndtere skytset om bord på skipene. Det var også en forutsetning at mannskapene skulle gjennomgå repetisjonsøvelser når det var anledning til dette. Begrunnelsen for denne ordningen var ønsket om at alle sjøfolk, uansett funksjon, skulle tilbys grunnleggende innføring i bruk av skytset. Samtidig fremgikk det av regjeringsvedtaket at dette personellet ikke skulle innrulleres i Marinen på samme måte som det personellet som gjennomgikk åtte ukers militær utdanning ved skytterskolene. Forsvarsdepartementet slo videre fast at sjøfolk som mottok disse sertifikatene, ikke skulle trekke i uniform eller motta ekstra betaling utover

¹⁵⁹ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, Komite til behandling av Nortraships forslag av 22. september 1942 om utvidelse av skytterordning, 6. november 1942, s 1–7.

¹⁶⁰ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 31

¹⁶¹ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 31

deres tariff-festede hyre. Videre gav Forsvarsdepartementet SOK og Nortraship i oppgave å utrede denne ordningen videre.¹⁶²

SOK og Nortraship sendte svar tilbake til Forsvarsdepartementet 17. desember 1942. Her ble det påpekt at det allerede eksisterte et stort antall utdanningsentre som tilbydde korte våpenkurs for sjøfolk. Disse treningssentrene var en del av den britiske DEMS-strukturen og var fordelt over hele den engelsktalende verden. I Storbritannia alene fantes det 8 slike utdanningsentre. Her gjennomgikk både britiske og allierte sjøfolk våpenkurs av 2 til 4 dagers varighet. Dette var med andre ord kurs som var i nøyaktig overensstemmelse med den ordningen den norske regjeringen nå ønsket. Ved disse kursene ble det også utstedt et sertifikat til det personellet som hadde gjennomgått kurset, med en forutsetning om at repetisjonskurs skulle gjennomføres.¹⁶³

SSH, med kaptein Haugsøen i spissen, reagerte meget sterkt på regjeringens vedtak fra 24. november. I et skriv til Forsvarsdepartementet datert 19. januar 1943, beskyldte SSH sjømannsorganisasjonene for å sabotere statsmyndighetenes opprinnelige beslutning i skyttersaken om å utvide skytterordningen. SSH beskyldte også sjømannsorganisasjonene for å agitere mot skytterordningen i reservepoolene og om bord i fartøyene. Dette skal igjen ha ført til at norske handelsskip hadde seilt med for lavt antall skyttere, noe som igjen angivelig hadde medført at norske skip hadde blitt senket. Det som imidlertid synes å ha provosert SSH og Haugsøen mest, var at sjømannsorganisasjonene fremsto som rådgivere for regjeringen i det man oppfattet som rene militære spørsmål. Videre mente man at sjømannsorganisasjonene villedet regjeringen til å fatte beslutninger som passet med organisasjonenes oppfatning av skyttersaken. Som følge av denne utviklingen mente de militære at sjømannsorganisasjonene ikke burde ha noen som helst innflytelse på videre beslutninger rundt skytterspørsmålet. Alle beslutninger rundt skyttersaken burde i fremtiden tas av Forsvarsdepartementet, SOK og Nortraship i fellesskap. Samtidig burde det åpnes for at sjøfolk av alle kategorier kunne innrulleres i den militære skytteravdelingen.¹⁶⁴

Svaret på disse anklagene kom fra Norsk sjømannsforbund og Ingvald Haugen i form av et skriv til Forsvarsdepartementet, datert 16. april 1943. Her benektet man at forbundet

¹⁶² RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 111.0 (II), skyttere til Handelsflåten, skriv fra Forsvarsdepartementet til Sjøforsvarets Overkommando og Norwegian Shipping & Trade Mission London, Utvidelse av skytterordningen i handelsmarinen, avskrift datert 30. november 1943.

¹⁶³ RA, SOK RA/RAFA-2035/D/Dc/L0152, mappe 111.0 (II), skyttere til Handelsflåten, skriv fra Sjøforsvarets Overkommando og Nortraship til Det Kongelige Forsvarsdepartement, Utvidelse av skytterordningen i Handelsmarinen, 17 desember 1942.

¹⁶⁴ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 34–36

hadde forsøkt å sabotere skytterordningen. Forbundet mente derimot at de hadde argumentert konsekvent for den linjen som ble fastsatt høsten 1941, der kun dekksmannskaper skulle tas ut til militær skytterutdanning. Som et svar på anklagene om at en «fagforenings-politisk innstilling» lå bak sjømannsorganisasjonenes syn på konflikten, anklaget forbundet SOK og SSH for å innta en «marine-politisk» innstilling i saken. Forbundet mente også at det var feil å tro at det kun var de militære skytterne som hadde nok kompetanse til å betjene skytset. Her pekte man på at et stort antall sivile sjøfolk også hadde lært seg å håndtere skytset om bord, og at de således var like kompetent som de militære skytterne. SOK og SSH undervurderte i så henseende den ressursen de sivile mannskapene utgjorde i denne sammenhengen. Norsk sjømannsforbund reagerte også på at det kun var SOK og SSH som skulle være sakkyndige i denne saken. Forbundet hevdet at deres ståsted var basert på deres medlemmers uttalelser når det gjaldt skytterspørsmålet. Følgelig var det Norsk sjømannsforbund, gjennom deres medlemmers praktiske erfaring, som var de egentlige sakkyndige i dette spørsmålet. Videre mente forbundet at SOK og SSH behandlet denne saken fra et rent militært standpunkt. Dette kunne være et riktig standpunkt når det gjaldt Marinens fartøyer, men ikke handelsflåten.¹⁶⁵

SSH og Haugsøen svarte på denne kritikken ved å henvise til at den norske handelsflåten trengte cirka 3500 ordinære skyttere. På dette tidspunktet hadde handelsflåten 1500. De ordinære skytterne var det SSH sin oppgave å utdanne ved de militære skytterskolene. Disse mannskapene skulle så fordeles til de fartøyene som trengte dem, der de skulle være underlagt militær myndighet. SSH og Haugsøen tydeliggjorde nøyte deres syn på skillet mellom ordinære skyttere på den ene siden, og reserveskyttere eller hjelpemannskaper på den andre. Reserveskytterne og hjelpemannskapene var de sivile mannskapene som skulle gjennomgå kortere våpenkurs ved de britiske DEMS- sentrene. Her påpekte man også at det eksisterte tilsvarende utdanningssentre i USA, der de sivile mannskapene kunne få opplæring i bruk av det samme skytset som ved de britiske utdanningssentrene. Dette var det samme argumentet som Nortraship tidligere hadde fremført for regjeringen. SSH og Haugsøen refererte også til SOK og Nortraships standpunkt om at det ville være alt for kostbart å etablere et tilsvarende norsk utdanningsopplegg, parallellt med det allierte systemet. Videre var hovedoppdraget for SSH å skaffe et tilstrekkelig antall ordinære skyttere, og dette var bakgrunnen for at skytterordningen ble forsøkt utvidet. Den som forsøkte å blande dette

¹⁶⁵ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, skriv til Det Kgl. Norske Forsvarsdepartement fra Norsk sjømannsforbund /v Ingvald Haugen, Ad: Skytterpersonalet i den norske handelsflåte, 16. april 1943, s 1–4.

spørsmålet sammen med utdannelsen av sivilbesetningen, gjorde det enten fordi man ønsket å lage konflikt eller fordi man ønsket å sidestille reserveskytternes status med de ordinære skytterne.¹⁶⁶ Protestene fra SOK og SSH førte imidlertid ikke frem i vesentlig grad. Regjeringen Nygårdsvold støttet sjømannsorganisasjonenes standpunkt. Dette førte til at Marinens og Nortraships ønske om en storsatsing på militær skytterutdanning ble kraftig begrenset.¹⁶⁷

8.3 Betydningen av den uformelle kontaktflaten

Det dårlige forholdet mellom de militære og Norsk sjømannsforbund ble forsterket av meldinger om de militære skytterskolenes skytterskolenes angivelige fiendtlige forhold til fagorganisasjonen.¹⁶⁸ Dette kom som et tillegg til den allerede betente konflikten rundt organiseringen av skytterutdanningen. I et skriv fra SSH, datert 21. mars 1943, ble det slått fast at SSH sine mannskaper hadde anledning til å være medlem av Norsk sjømannsforbund. På den annen side var det ikke lov å representere forbundet på en måte som gikk i mot mannskapenes militære plikter. Helt konkret betydde dette at en skytter ikke under noen omstendigheter kunne være tillitsmann om bord på fartøyene. En skytter kunne heller ikke opptre som assistent for en tillitsmann. Videre ble det slått fast at den som gikk i mot disse bestemmelsene ville bli refset.¹⁶⁹ Norsk sjømannsforbunds ledelse mottok også informasjon fra medlemmer som bekreftet at det var forbudt for militære skyttere å inneha verv som tillitsmann. Dette gjorde at ledelsen i forbundet begynte å samle det de mente var beviser for at det ble drevet organisasjonstrakassering fra militært hold.¹⁷⁰

I april 1943 sendte Norsk sjømannsforbund et formelt brev til Forsvarsdepartementet, der forbundet anklaget de militære for å motarbeide de fagorganisertes rettigheter. I tillegg til at elevene ikke fikk inneha tillitsverv i noen form, ble SSH også anklaget for å nekte

¹⁶⁶ Marinemuseet i Horten, 948.181.2-948.181.9, skuff 28, mappe Lieut. Jon Gundersen, SERVICE CIRCULARS, skriv til Sjøforsvarets Overkommando fra Sjøforsvarets skytteravdeling for handelsflåten /v Olav Haugsøen, skytterpersonellet, Sjømannforbundets skriv av 16. april 1943, 14. mai 1943.

¹⁶⁷ Hjeltnes 1995: 156

¹⁶⁸ Hjeltnes 1995: 154

¹⁶⁹ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, Sjøforsvarets skytteravdeling for handelsflåten. Oppslag. Skytternes medlemsskap i Norsk sjømannsforbund, 21. mars 1943.

¹⁷⁰ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, skriv fra Norsk sjømannsforbund, Liverpool avdeling til Norsk sjømannsforbunds hovedkontor, Ad. beviser for marinens skytteravdelings organisasjonstrakassering, 10. mai 1943.

mannskaper å fremføre klager om kritikkverdige forhold til skipenes befal eller Nortraship. Forbundet reagerte også meget sterkt på at eventuelle tvister om hyrekontrakten eller arbeidsforholdet ikke skulle innrapporteres til andre enn Sjøforsvaret.¹⁷¹ I et personlig notat fra Norsk sjømannsforbunds leder Ingvald Haugen til justisminister Terje Wold, datert 14. mai 1943, ble den angivelige organisasjonstrakasseringen nærmere utdypet. I tillegg til de formelle anklagene som ble fremført for Forsvarsdepartementet i april 1943, ble det også stilt spørsmål ved juridiske aspekter ved SSH sin fremferd. Helt konkret gjaldt dette avdelingens praksis med å rulleføre skytterelevene som Marinens personell etter endt utdanning, noe som forbundet helt fra starten hadde vært imot. Det ble også redegjort for enkeltsaker der skyttere hadde fått refs og bøter fra SSH for å fremme legitime krav. Haugen presiserte for øvrig at dette notatet ville bli holdt utenfor fremtidig krangel, med mindre justisministeren ønsket at disse spørsmålene skulle fremmes offisielt til Justisdepartementet.¹⁷²

Samme dag sendte Haugen også et personlig skriv til forsvarsminister Oscar Torp. Her tok Haugen opp igjen de anklagene som var sendt til Forsvarsdepartementet gjennom offisielle kanaler i april 1943. I tillegg refererte Haugen til en personlig samtale med Torp på et tidligere tidspunkt, der Torp så det som usannsynlig at SSH var skyld i de anklagene som ble fremsatt mot dem. Ved å referere til de samme enkeltsakene som i brevet til justisminister Wold, mente Haugen at han nå kunne bevise at dette faktisk var tilfelle. På bakgrunn av dette konkluderte Haugen med at det foregikk ting ved SSH som ikke var i henhold til de forutsetningene som lå til grunn for elevene sin frivillige deltaktelse i den militære skytterutdannelsen. Haugen avsluttet med at hvis disse forholdene ikke ble ryddet opp fra Forsvarsdepartementet sin side, ville forbundets hovedstyre formodentlig offentliggjøre samtlige dokumenter i saken.¹⁷³

Oscar Torp var samtidig en av statsrådene i eksilregjeringen som hørte til en engere krets av beslutningstakere sammen med statsminister Nygaardsvold og utenriksminister Trygve Lie.¹⁷⁴ Det var tydelig at Haugen og Norsk sjømannsforbund henvendte seg til de sentrale beslutningstakerne i regjeringen, både gjennom formelle og uformelle kanaler.

¹⁷¹ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, skriv til Det Kgl. Norske Forsvarsdepartement fra Norsk sjømannsforbund /v Ingvald Haugen, Ad: Skytterpersonalet i den norske handelsflåte, 16. april 1943, s 5.

¹⁷² Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, personlig notat til Hr. justisminister Terje Wold, fra Ingvald Haugen, 14. mai 1943.

¹⁷³ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, notat til Hr. forsvarsminister Oscar Torp merket PERSONLIG, fra Ingvald Haugen, 14. mai 1943.

¹⁷⁴ Bjerga 2014: 123

Målsettingen var at regjeringen skulle støtte forbundet sitt syn på hvordan skyttersaken skulle løses.

I forlengelsen kan man også stille spørsmål om i hvor stor grad individperspektivet spilte en rolle i konflikten. I hvilken grad var enkeltindivider sentrale aktører i konflikten? Ingvald Haugen var en av de aller mest markante forbundslederne i norsk fagbevegelse. Samtidig som Haugen hadde et rykte for å oppsøke striden snarere enn å unngå den, var han også kjent for å ha en særlig god evne til å forhandle med motparter og myndighetspersoner. Han kunne også operere i kulissene, knytte fortrolige kontakter og etablere skjulte nettverk. Haugen viste også evne og vilje til å utnytte disse nettverkene når han mente at det var nødvendig.¹⁷⁵ Samtidig konstruerte også forbundet et fiendebilde som også etter hvert ble mer individorientert. Haugen spilte en viktig rolle også her. Dette aspektet ved konflikten utviklet seg etter hvert som konflikten tiltok i styrke og intensitet. Fiendebildet inkluderte både enkeltpersoner i Nortraship og i SSH. Imidlertid ble SSH etter hvert pekt ut som en hovedmotstander. I SSH var det særlig sjefen for skytterskolen i Dumbarton, Olav Haugsøen, som ble pekt ut som fiende nummer en. Lederen for Norsk sjømannsforbund sin avdeling i Glasgow krevde for eksempel at hovedstyret i forbundet burde ta kontakt med Forsvarsdepartementet for å få Haugsøen fjernet fra sin stilling. Haugsøen ble stemplet som en organisasjonsfiende, og det ble hevdet at han drev trakassering av de fagorganiserte skytterne.¹⁷⁶ Det sirkulerte imidlertid også internkommunikasjon i Norsk sjømannsforbund som advarte mot enkeltpersoner i Nortraship. Fra forbundets hovedkontor i New York ble det for eksempel advart mot kaptein Severin Jansens «telegrammer og skriverier», som ble sendt til London. Severin Jansen var en av de personene som var mest involvert i skyttersaken fra Nortraship sin side i USA. I dette konkrete tilfellet meldte forbundets hovedkontor i New York fra om Nortraships forsøk på å tvinge forliste mannskaper og mannskaper under legebehandling, til militær skyttertrenting. Jansen og Nortraship ble også anklaget for bedrive militær propaganda overfor sjøfolkene.¹⁷⁷ Samtidig ble det ikke spesifisert nærmere hva man mente med militær propaganda.

¹⁷⁵ Olstad 2006: 148–149

¹⁷⁶ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 7, Ingvald Haugens saker, skriv fra Norsk sjømannsforbunds Glasgow avdeling til Norsk sjømannsforbunds hovedkontor London, Ad: skytterspørsmålet, 26. februar 1943.

¹⁷⁷ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, notat fra Norsk sjømannsforbunds hovedkontor i New York/v Einar Johansen til forbundets hovedkontor i London/v Ingvald Haugen, 28. april 1943.

8.4 Oppsummering

Konfliktnivået mellom Norsk sjømannsforbund og de militære økte betraktelig da sjømannsorganisasjonene ikke ble inkludert i beslutningen om etablering av skytterskolene. Forbundene var heller ikke involvert i drøftingen om skytterne skulle være militære eller sivile. Det var på dette tidspunktet at sjømannsorganisasjonene begynte å bruke sine politiske forbindelser til regjeringen Nygaardsvold for å bygge opp støtte for sin sak. Dette lyktes de også med. Dette medførte store protester fra SOK og SSH, som mente at Nygaardsvold-regjeringens beslutning ble tatt på et «fagforenings-politisk» grunnlag. Konflikten eskalerte ytterligere i 1942 da SOK, SSH og Nortraship anmodet om at skytterordningen skulle utvides til å gjelde alle kategorier av sjøfolk. Frem til da hadde det kun vært dekksmannskap som kunne rekrutteres til de militære skytterskolene. Norsk sjømannsforbund anklaget også de militære for å utvise en fiendtlig holdning til fagbevegelsen, noe som gjorde at forbundets leder brukte sitt uformelle nettverk for å legge press på regjeringen.

9 Et organisasjonskulturelt og ideologisk perspektiv?

Denne delen av oppgaven vil forsøke å se konflikten og kildematerialet i et mer ideologisk rettet perspektiv. Kan man argumentere for at konflikten om handelsflåtens selvforsvar føyde seg inn i problemstillinger knyttet til forholdet mellom militærvesenet og eksilregjeringen i London? I hvilken grad lå profesjonskulturelle og ideologiske forhold til grunn for konflikten?

9.1 Forholdet mellom eksilregjeringen og militærvesenet

Forholdet mellom eksilregjeringen i London og det norske militærvesenet var komplekst. Arven etter 1920 -og 1930-tallets pasifisme og problematiske forhold til militærmakten sto fremdeles sterkt. Dette gjaldt kanskje spesielt for militærvesenet. For mange offiserer var Nygaardsvold-regjeringen den fremste representanten for det sviket de mente regjeringene i

mellomkrigstiden hadde begått overfor de militære.¹⁷⁸ Det ble også gjennomført ledelsereformer i Forsvarsdepartementet i perioden 1941–1942. Disse reformene fikk merkbare konsekvenser for det militære innslaget i departementet. Her ble militært personell skiftet ut til fordel for sivile embetsfolk, i tillegg til at det ble gjort organisatoriske grep. På ministernivå tok daværende finansminister Oscar Torp over som forsvarsminister etter Birger Ljungberg i november 1941.¹⁷⁹ Allerede i den innledende fasen i sitt virke som forsvarsminister, innså Torp at reformer måtte til. Det var blant annet en erkjennelse av at forsvars- og forvaltningspolitikken var to sider av samme sak som ikke kunne skilles fra hverandre. Dette var for øvrig en problematikk som regjeringen var kjent med fra tidligere. Nygaardsvold-regjeringen hadde allerede på slutten av 1930-tallet sett med frustrasjon på Forsvarets manglende evne til å drive økonomistyring og investeringsplanlegging. Dette sto i skarp kontrast til det faktum at Forsvaret hadde blitt tilført betydelig budsjettmidler i den samme perioden.¹⁸⁰ Torp kritiserte samtidig også Forsvaret for det han mente var en manglende planlegging av frigjøringen av Norge. Som tidligere nevnt i oppgaven, var dette også en intern strid i Forsvaret. Hæren hadde i lengre tid argumentert for bedre planlegging av frigjøringen av Norge. Man møtte imidlertid liten forståelse for dette synet i Flyvåpenet og Marinen.¹⁸¹ Her er det samtidig viktig å minne om personellsituasjonen som et felles problem for både eksilregjeringen, militærmakten og handelsflåten.

Forholdet mellom regjeringen og militærvesenet og reformene på departementsnivået var uansett bakteppet når Norsk sjømannsforbund brukte sine politiske kontakter for å påvirke sentrale beslutningstakere. Et spørsmål blir da om dette bakteppet var med på å påvirke regjeringens syn på skyttersaken i den ene eller andre retningen. Kan man antyde at det er en kobling mellom den «siviliseringen»¹⁸² som foregikk i Forsvarsdepartementet og den «siviliseringen» av skyttertjenesten som Norsk sjømannsforbund argumenterte for i det samme tidsrommet, og at dette igjen påvirket konflikten? Kan det eventuelt tenkes at Norsk sjømannsforbund har trukket fordeler av dette bakteppet? Reformene i departementet og konflikten om skyttersaken foregikk i samme tidsrom. På den annen side er det ikke noe i kildematerialet som eksplisitt tyder på en kobling mellom disse to forholdene. Samtidig er det liten tvil om resultatet av reformene i Forsvarsdepartementet: Departementet fikk en tydeligere

¹⁷⁸ Bjerga 2014: 124

¹⁷⁹ Skogrand 2004: 64

¹⁸⁰ Bjerga 2014: 127–128

¹⁸¹ Skogrand 2004: 64–65

¹⁸² Bjerga bruker dette begrepet for å beskrive reformene i Forsvarsdepartementet.

sivil profil der de militære ble skiftet ut med sivile embetsfolk. Dette var et markant brudd med en tradisjon som strakk seg tilbake til 1814.¹⁸³ Forsvarsdepartementet hadde historisk sett vært et departement som i overveiende grad hadde bestått av offiserer. Forsvarsminister Torp bygde nå opp et embetsverk som han var trygg på. Dette var personer som Torp kunne inkludere i sin fortrolige krets, og som kunne virke som en motvekt mot de tunge fagmilitære miljøene i stabene. Dette var nok betryggende for Torp, som selv ikke hadde inngående kjennskap til militærapparatet.¹⁸⁴ Til gjengjeld hadde Torp lang fartstid som politiker i Arbeiderpartiet. Han hadde vært leder av Arbeiderpartiet siden 1923, og hadde flere tidligere statsrådposter bak seg. Han var tidligere finansminister i den sittende Nygaardsvold-regjeringen, og hadde også tidligere vært sosialminister. I en kort periode mellom 1935 og 1936 hadde Torp også posten som konstituert forsvarsminister.¹⁸⁵

9.2 Arbeiderpartiet og Norsk Sjømannsforbund

Det var tette ideologiske bånd mellom Arbeiderpartiet og Norsk sjømannsforbund. Derfor utviklet også det ideologiske grunnsynet i partiet og forbundet seg likt. I sin retorikk sto Norsk sjømannsforbund fast på sitt opprinnelige ideologiske ståsted om å gjennomføre den «sosialistiske verdensrevolusjon» frem til begynnelsen av 1930-tallet. Imidlertid ble dette ideologiske standpunktet gradvis nedtonet, og fra 1933 var den revolusjonære linjen lagt bort. Forbundet agiterte nå for å skape et sosialistisk samfunn gjennom stortingsvalg og regjeringsmakt.¹⁸⁶ Parallellt med endring av ideologisk ståsted ble også Norsk sjømannsforbund tettere knyttet til Arbeiderpartiet. Ingvald Haugen var langt mer opptatt av tilhørigheten til Arbeiderpartiet enn tidligere ledere i forbundet. I 1936 kom Haugen også med i Arbeiderpartiets landsstyre. Han sørget også for at de fremste tillitsmennene i forbundet var partitro. Forbundet tillot ikke politiske avvik i rekkene, og ble etter hvert en solid støttespiller for Arbeiderpartiet.¹⁸⁷

Internt i organisasjonen ble også medlemmenes politiske utdanning i større grad vektlagt utover på 1930-tallet. Dette ble tydelig i medlemsbladet til Norsk sjømannsforbund, som i større grad enn før tok for seg prinsipielle ideologiske problemstillinger. Blant annet ble

¹⁸³ Bjerga 2014: 128

¹⁸⁴ Bjerga 2014: 128-129

¹⁸⁵ Skogrand 2004: 64

¹⁸⁶ Olstad 2006: 164

¹⁸⁷ Olstad 2006: 164

Marx og Engels sine synspunkter på fagorganisasjonenes rolle i et sosialistisk samfunn ofte tatt opp i artikler i medlemsbladet. Det ble også lagt planer for kurs og foredragsmøter i avdelingene, samt korrespondansekurs for tillitsmenn og medlemmer. Ifølge en uttalelse fra Haugen i 1939 var opplysningsvirksomheten internt i organisasjonen noe av det viktigste forbundet drev med.¹⁸⁸ Formålet var at organisasjonens medlemmer skulle ta et klart standpunkt til aktuelle spørsmål. Et «klart standpunkt» i denne sammenhengen betydde i praksis støtte til Arbeiderpartiets politikk. Forbundets opplysningsarbeid ble for øvrig også drevet i samarbeid med Arbeidernes opplysningsforbund, som igjen ble ledet av Håkon Lie. Grunntanken til Lie var at opplysningsarbeidet skulle bestå av agitasjon og propaganda fremfor allmenndannelse. Dette påvirket naturlig nok også innretningen på opplysningsarbeidet i Norsk sjømannsforbund.¹⁸⁹

Den interne organisasjonsdisiplinen i Norsk sjømannsforbund var også tydelig i krigsårene når konflikten om skyttersaken tilspisset seg. Dette ble spesielt synlig i den interne kommunikasjonen i organisasjonen, der man etter hvert gikk ut og advarte medlemmene mot å ha noe med den militære skytterordningen å gjøre:

Avdelingene må la medlemmene både i land og ombord få full opplysning om forholdet, og for det syn de 4 sjømannsorganisasjoner har tilkjennegitt – imotsetning til det syn som Nortraship etter krav fra Sjøforsvarets Overkommando forsøker å innsmugle.

Avdelingene må ved enhver anledning fraråde våre medlemmer å la seg lure, og man bør herunder gjøre dem oppmerksom på, at ifølge den nye kontrakt som skal undertegne når de er ferdig på skytterskolen, vil de for det første ikke få noen særvilkår med hensyn til skipsarbeide, og for det annet vil de ikke erholde to måneders arbeidsledighetshyre etter krigsforlis således som skipets sivile besetning, men straks etter forliset gå over til Marinens lønnsforhold.

Sjømannsorganisasjonene, som det av skrivelsen fremgår, har sagt tydelig ifra, at såframt Nortraship og S.O.K følger sin egen plan uten hensyn til våre synsmåter, kan de heller ikke påvirke vår medvirken i rekrutteringen, men heller det motsatte.

¹⁸⁸ Olstad: 164

¹⁸⁹ Olstad 2006: 165

Hovedkontoret skal imøtese rapport fra avdelingene om den reaksjon som man erfarer på stedet, når sjøfolkene blir kjent med det faktiske forhold.¹⁹⁰

Kilden indikerer at ledelsen i forbundet aktivt prøvde å påvirke medlemmenes syn på skyttersaken. Dette konkrete eksempelet føyer seg til en viss grad inn i den større organisasjonskulturen som forbundet hadde bygd opp. Det var, som tidligere nevnt, lite rom for avvikende syn internt i rekkene. Ledelsen i forbundet la også stor vekt på kontroll og styring av medlemsmassens holdning til saker som var prinsipielt viktig for forbundet. På den annen side er det interessant å merke seg at cirka 1000 sivile sjøfolk likevel meldte seg frivillig som rekrutter til de militære skytterskolene i den samme perioden.¹⁹¹

Samtidig er det liten tvil om at forbundet hadde et godt utbygd internt rapporteringssystem. Det ble jevnlig rapportert om hva medlemmene foretok seg. Ett eksempel kan være et varsel fra forbundets kontor i Liverpool til hovedkontoret i London, høsten 1942. Varselet gjaldt rekrutteringen til SSH sin skytterskole i Dumbarton. Hovedkontoret mottok en bekymringsmelding om at den militære skytterskolen drev en svært aktiv rekruttering av sjøfolk som befant seg i personell-poolen i Liverpool. Ifølge kontoret i Liverpool hadde dette ført til en voldsom utmønstring til skytterskolen i Dumbarton. Det fremkom også at skytterskolen i Dumbarton hadde direkte oppfordret sjøfolk til å mønstre av fartøyene de seilte på, og heller søke seg til skytterutdanningen. Ordlyden i varselet indikerer også at deler av skylden for dette ble lagt på sjøfolkene. Grunnen var at de hadde valgt å søke den militære skytterutdanningen. Kontoret i Liverpool ønsket videre at hovedkontoret ryddet opp og klargjorde situasjonen for sjøfolkene.¹⁹²

Norsk sjømannsforbund var en maktfaktor. Det var få andre norske organisasjoner i utefronten som hadde like mye legitimitet og innflytelse som Norsk sjømannsforbund. Det var heller ingen andre forbund som hadde like mye ressurser. Kontingentinntektene i løpet av krigen forløp seg til cirka 4.8 millioner kroner¹⁹³. Forbundet ble også i stor grad den norske

¹⁹⁰ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, internt rundskriv fra Ingvald Haugen til Norsk sjømannsforbund adressert til London-avdelingen: TIL ALLE AVDELINGER. Rundskrivet er vedlagt offisielt brev til Nortraship Ad: skytterpersonalet i handelsflåten, datert 17. oktober 1942.

¹⁹¹ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 28.

¹⁹² Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 7, Ingvald Haugens saker, skriv fra Norsk sjømannsforbund Liverpool avdeling til Norsk sjømannsforbunds hovedkontor, Ad: Gunnere, 15. oktober 1942.

¹⁹³ Olstad 2006: 308

fagbevegelsens representant i utefronten, ved siden av LO-sekretariatet som ble bygd opp i London fra høsten 1941. Overfor de andre sjømannsorganisasjonene var Norsk sjømannsforbund den sterke part.¹⁹⁴ Dette var for øvrig også tydelig i konflikten med de militære. Selv om sjømannsorganisasjonene talte en felles sak, var det Norsk sjømannsforbund som dikterte kursen og retorikken i konflikten.

9.3 Den militære profesjonskulturen

I metodekapitlet i denne oppgaven redegjorde jeg kort for sosiologen Pierre Bourdieu sin praksisteori der begrepet habitus står sentralt. Bourdieu definerer habitus som kulturelle systemer som påvirker individene til å tenke og handle på en bestemt måte. Bourdieu mener samtidig at disse kulturelle systemene ikke er den eneste driveren for at individer tenker og handler på en bestemt måte. Når disse kulturelle systemene likevel påvirker individene i et system er det fordi habitusene er et system av internaliserte strukturer, persepsjonsskjemaer, tolkningsrammer, oppfatninger og handlemåter som er felles for en gruppe, en klasse eller et samfunn.¹⁹⁵ I denne konteksten vil jeg bruke Bourdieu sitt habitusbegrep som et teoretisk rammeverk for den militære profesjonskulturen.

I hvilken grad kan man argumentere for at den militære profesjonskulturen spilte en rolle i konflikten? Det kan i utgangspunktet være vanskelig å skille en profesjonskultur ut fra de konkrete militære problemstillingene som blir omtalt i kildematerialet. Imidlertid mener jeg at det er mulig å lese mellom linjene at profesjonskulturen var der som et bakteppe. Dette viste seg blant annet i den militære argumentasjonen angående disiplin og kontroll.

Viktigheten av militær disiplin var et argument som ble fremhevet. De militære og Nortraship mente at den militære disiplinen elevene fikk ved skytterskolene var av stor betydning for handelsflåten i krig. Dette argumentet ble knyttet opp til ferdighetene skytteren trengte for å håndtere de moderne våpnene som nå ble montert om bord på norske skip. Videre fikk en del handelsskip etterhvert montert så mye skyts at de i mange henseende kunne betraktes som krigsskip. Dette stilte også krav til at skytterne hadde militær bakgrunn. Et annet argument som også ble fremhevet ofte, var kontroll med skytterne. Her pekte man på at sivile mannskaper hadde en tendens til «forsvinne» ved havneanløp i amerikanske og andre

¹⁹⁴ Olstad 2006: 309

¹⁹⁵ Kjeldstadli 1991: 59

allierte havner. På den annen side viste erfaring at ingen militære skyttere fra SSH hadde forsvunnet fra handelsflåten. Her pekte man videre på at desertering var en meget alvorlig sak i det militære systemet. På grunn av knappheten på personell mente man at dette aspektet måtte tillegges særlig stor vekt. Videre var muligheten til å beordre personell et viktig argument. Det militære systemet gjorde at man hadde mulighet til å beordre skytteren til tjeneste om bord på det fartøyet som hadde behov for vedkommende. Norsk sjømannsforbund fremholdt at man også kunne beordre sivilt personell til tjeneste, men de militære mente at dette var en ordning som var for usikker.¹⁹⁶

Også når det gjaldt de militæres syn på de kortere skytterkursene for de sivile sjøfolkene, kan man antyde at det ligger militær profesjonskultur bak. Samtidig var det ikke slik at SOK og SSH nedvurderte de korte skytterkursene for de sivile sjøfolkene. Det var derimot når de korte sivile kursene ble likestilt med den militære skytterutdanningen, at den militære profesjonskulturen ble tydelig. Da konflikten mellom de militære og de sivile var på sitt mest anstrengte, sidestilte eksempelvis Norsk sjømannsforbund de sivile skytternes kompetanse med de skytterne som var utdannet ved de militære skolene. Svaret fra sjefen for SSH i Dumbarton, Olav Haugsøen, var ikke til å ta feil av:

Sjømannsforbundet anfører i sitt skriv at det «fins mange som har lært seg å betjene skytsene og som i praksis er like dyktige som de spesialutdannede skyttere om bord». - Dette er intet mer enn i beste fall en sannhet med modifikasjoner. Slike skytteraspiranter har SSH innrullert. Aldri har noen av dem påstått at de var annet enn ammatører (sic) før de begynte sin ordinære skytterutdannelse. Men det fins jo flinke ammatører (sic), når de lenge nok har fått studert et spesielt apparat.

..Skal og kan en føre krig med sivilister som kan desertere når de vil, eller skal handelsflåten sikres det strengt nødvendige antall utdannede skyttere hvis militære plikt det bl.a. er å ta den mulig større risiko som vakt og betjening av skytset innebærer.¹⁹⁷

¹⁹⁶ Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, Norsk sjømannsforbund B., boks 11, Ingvald Haugens saker, Komite til behandling av Nortraships forslag av 22. september 1942 om utvidelse av skytterordning, 6. november 1942, s. 4.

¹⁹⁷ Marinemuseet i Horten, 948.181.2-948.181.9, skuff 28, mappe Lieut. Jon Gundersen, SERVICE CIRCULARS, fra Sjøforsvarets skytterskole for handelsflåten/v Olav Haugsøen til Sjøforsvarets Overkommando, London, Skytterpersonellet-Sjømannsforbundets skriv av 16. april 1943, datert 14. mai 1943, s. 4.

På den annen side kan man si at Haugsøen til en viss grad pekte på konkret empiri i sin kritikk. Som tidligere beskrevet i denne oppgaven, var frafallet av personell i vernepliktig alder en stor bekymring. Det gjaldt spesielt det store antallet personell i USA som ikke kunne gjøres rede for. Alvorlighetsgraden i dette problemet var også slik at det ble løftet til departements- og regjeringsnivå. Samtidig var det nok også en balansegang her som de militære måtte være oppmerksom på: Retorikken mot Norsk sjømannsforbund og de sivile sjøfolkene kunne ikke være av en slik art at sjøfolkene selv reagerte negativt: Det var nettopp fra denne personellmassen de militære måtte rekruttere skytterne. I kildematerialet er det derfor også antydninger til at SSH forsøkte å skille mellom Norsk sjømannsforbund som organisasjon og sjøfolkene. Her henviste man blant annet til de sivile sjøfolkenes «sans for virkeligheten». I motsetning til ledelsen i Norsk sjømannsforbund, innså sjøfolkene at det ikke nyttet å ha båten full av våpen hvis det ikke fantes folk som kunne betjene dem.¹⁹⁸ Her lå det samtidig i kortene at den typen folk som best kunne betjene våpnene, var de militære skytterne.

De militære stilte også spørsmålsteget om hvorvidt sjømannsorganisasjonene egentlig formidlet sjøfolkenes standpunkt i skyttersaken. I sin korrespondanse med Forsvarsdepartementet i januar 1943 skrev Olav Haugsøen følgende:

En kan fristes til å spørre hvem det er som i dette forsvarsspørsmål er sakkyndige rådgivere innen disse sjømannsorganisasjoner. Jeg har bragt i erfaring at det beror på en beklagelig misforståelse av situasjonen at formannen i Skipsførerforbundet har undertegnet denne fellesskrivelse, og det er et åpent spørsmål om Styrmannsforeningens formann i London her har gitt uttrykk for det generelle syn blant farende styrmenn. Det kan i det hele tatt være et spørsmål om sjømannsorganisasjonenes standpunkt ville få noen som helst tilslutning blant farende sjøfolk.¹⁹⁹

Haugsøen kom også med sterk prinsipiell kritikk mot sjømannsorganisasjonenes fremferd i forhold til den situasjonen landet befant seg i på det tidspunktet. Han mente at

¹⁹⁸ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 27.

¹⁹⁹ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 30.

sjømannsorganisasjonenes sin fremferd hadde en klar antimilitær tendens når det gjaldt skyttersaken. I sin korrespondanse med Forsvarsdepartementet gikk Haugsøen også såpass langt som å antyde en manglende antinazistisk holdning hos disse organisasjonene.²⁰⁰

9.4 Oppsummering

Forholdet mellom eksilregjeringen i London og det norske militærvesenet var komplekst, blant annet på grunn av en problematisk arv fra mellomkrigstiden. På samme tid som konflikten rundt skyttersaken pågikk, ble det også gjennomført reformer i Forsvarsdepartementet. Disse reformene medførte et større innslag av et sivilt embetsverk på bekostning av de militære. Spørsmålet er om dette kan ha vært en fordel for Norsk sjømannsforbund når de brukte sine politiske forbindelser i regjeringsapparatet. Det var også tette ideologiske bånd mellom Norsk sjømannsforbund og Arbeiderpartiet. Forbundet hadde også en sterk organisasjonskultur og organisasjonsdisiplin, som la føringer på hvordan sjøfolkene skulle forholde seg til skyttersaken. På den andre siden hadde man den militære profesjonskulturen som også kom til uttrykk på flere områder. For det første fremhevet man viktigheten av militær disiplin. Nødvendigheten av den militære disiplinen ble spesielt knyttet opp til problemet med det store antallet sivile sjøfolk som forsvant i USA. For det andre fremhevet man viktigheten av kompetansen skytterne fikk i det militære systemet. SOK og SSH fremholdt at dette var en kompetanse som skytterkursene for sivile sjøfolk ikke kunne tilby.

10 Konklusjon

I denne oppgaven har jeg tatt utgangspunkt i følgende problemstilling: Hvilke interne og eksterne forhold på organisasjonsnivå lå til grunn for den sivil-militære konflikten om handelsflåtens selvforsvar i perioden 1940–1943? Hensikten med denne oppgaven har vært å undersøke om det finnes forklaringsmodeller som kan belyse denne konflikten, utover de forklaringsmodellene som legges til grunn i litteraturen i dag.

²⁰⁰ Vernepliktig kaptein O. Haugsøens rapport datert 19. januar 1943. Nortrashipflåtens skyttere 1989: 30.

I tillegg til personellsituasjonen som var en gjennomgående problematikk både for militærvesenet og eksilregjeringen, vil jeg peke på tre mulige forklaringsmodeller: en organisatorisk forklaringsmodell med vekt på den allierte dimensjonen, en mer aktørbasert forklaringsmodell knyttet til politiske koblinger, samt en profesjonskulturell og ideologisk forklaringsmodell.

Personellsituasjonen var et felles problem både for militærvesenet og eksilregjeringen i perioden 1940–1943. Dette er også en av de hovedforklaringene som er pekt på i øvrig litteratur når det gjelder konflikten rundt skytterne i handelsflåten. Regjeringen Nygaardsvold var nødt til å skaffe til veie de mannskapene man trengte til de væpnede styrkene og til handelsflåten. Den første utfordringen var å få fraktet personellet over til Storbritannia uten at de havnet i hendene på fienden. Dernest skulle disse mannskapene fordeles både til de væpnede styrkene og til handelsflåten. Dette utviklet seg fort til en kamp om ressursene mellom SOK og HOK. Et annet forhold som fikk mye oppmerksomhet i denne perioden var antallet norske sjøfolk som «forsvant» i USA. Selv om tallene man opererte med i en tidlig fase etter hvert ble noe nedjustert, var det ingen tvil om at det var et betydelig antall sjøfolk i USA som ikke kunne gjøres rede for. Eksilregjeringen var også opptatt av det relativt høye antall nordmenn som befant seg i det nøytrale Sverige på dette tidspunktet. En stor andel av disse mannskapene var også personer i vernepliktig alder.

I hvilken grad kan man si at det allierte opplegget for handelsskipenes egenforsvar hadde innvirkning på den norske konflikten? Handelsflåten var tett integrert i den allierte strukturen, også når det gjaldt bevæpningen av handelsflåten og skyttertjenesten på fartøyene. Gjennom DEMS-systemet leverte britene våpen til den norske handelsflåten, i tillegg til å låne ut skyttere på grunn av personellsituasjonen. Etter at USA kom med i krigen i desember 1941, ble også norske skip utrustet med amerikanske våpen. Bemanningsskalaen og innretningen på skyttertjenesten fulgte imidlertid britisk standard. Den britiske skytterordningen besto av en kombinasjon av militære skyttere fra Marinen og Hæren i tillegg til sivile skyttere fra den britiske handelsflåten. I tillegg til den militære utdanningen la DEMS-systemet også opp til at de sivile sjøfolkene også skulle få trening i å bruke skytset om bord. Dette ble organisert gjennom kortere skytterkurs i hele DEMS-strukturen, og var også en ordning som de norske sivile skytterne skulle nyttiggjøre seg av. Med andre ord var det en struktur på plass i det allierte systemet som alene burde begrense eller forhindre en sivil-militær konflikt.

På den annen side fulgte det med krav både fra britene og amerikanerne. Man ønsket et større antall militært utdannede skyttere om bord på norske skip som en forutsetning for levering av moderne våpen til den norske handelsflåten. Imidlertid hadde det oppstått en situasjon der partene kunne vise til en sivil modell og en militær modell for organiseringen av skyttertjenesten. Dette passet partenes respektive narrativer om konflikten og det går klart frem av kildematerialet at partene brukte dette som et viktig argument i konflikten. Samtidig burde ikke dette, etter min vurdering, være et naturlig utgangspunkt for konflikt. Hver av partene hadde tilgang på en organisering som passet dem. Problemet var at konflikten økte i intensitet når disse ordningene ble sidestilt. SOK så aldri de sivile skytterkursene som noe mer enn en nødløsning eller støtte til de militære skytterne. Norsk sjømannsforbund mente på sin side at de sivile skytterne var like kompetent som de militære skytterne.

Samtidig var det forhold i det britiske DEMS-systemet som slo ut negativt for den norske skytterordningen. I perioden fra 1940 til 1943 var den norske handelsflåten avhengig av utlån av britiske skyttere på grunn av personellsituasjonen. Mange norske skipsførere mente imidlertid at britiske skyttere ikke gjorde en god nok jobb når skipet var i kamp. SOK og SSH var også av den oppfatning at britene bevisst holdt tilbake de beste skytterne, og heller reserverte disse til den britiske handelsflåten. Britene innførte etter hvert også begrensninger på antallet britiske skyttere som kunne lånes ut til allierte handelsfartøy. Dette gjorde at SOK fikk et ytterligere press på seg til å finne en fungerende løsning for skytterordningen på handelsskipene.

I hvilken grad kan man si at etableringen av de norske skytterskolene i Skottland og USA lå til grunn for konflikten? Personellsituasjonen var igjen en viktig faktor. Helt fra etableringen av de norske militære skytterskolene, var det en kamp mellom SOK og sjømannsorganisasjonene om personellet. Norsk sjømannsforbund var også av den prinsipielle oppfatning at flest mulig av handelsflåtens personell burde få anledning til å få opplæring på skytset om bord på fartøyene. Dette skulle imidlertid ikke medføre at man ble innrullert i Marinen.

En annen årsak til konflikten var at sjømannsorganisasjonene ikke ble involvert i beslutningsprosessene rundt etableringen av skytterskolene. Dette var en beslutning som ble tatt hos Forsvarsdepartementet og SOK, uten at sjømannsorganisasjonene ble tatt med på råd. Dette gjorde at spesielt Norsk sjømannsforbund så det som nødvendig å konfrontere de militære. Det var også i denne fasen at de politiske forbindelsene ble tydelige. Disse

koblingene ble forsterkende faktorer i en prinsipiell konflikt: Militære tiltak ble iverksatt for å beskytte handelsflåten, som opprinnelig var en sivil ressurs. Sjømannsorganisasjonene, med Norsk sjømannsforbund i spissen, brukte sin politiske innflytelse i Nygaardsvold-regjeringen for å påvirke forsvarstiltak. Dette trigget på sin side sterke reaksjoner hos SOK og Nortraship, som kun så skyttersaken som en ren forsvarssak. Noe av forklaringen på de sterke reaksjonene fra militært hold skyldtes muligens også at man innså hvilken innflytelse Norsk sjømannsforbund faktisk hadde på Nygaardsvold-regjeringen.

Et annet spørsmål er i hvilken grad enkeltindivider og den uformelle kontaktflaten var en driver bak konflikten. På militær side var det tydelig at sjefen for SSH i Dumbarton, Olav Haugsøen, i stor grad sto i spissen for det militære synspunktet. Mitt inntrykk fra kildematerialet er at Haugsøen hovedsakelig brukte de formelle kommunikasjonslinjene i det militære systemet. Kommunikasjonen gikk via SOK til Forsvarsdepartementet og Forsvarsministeren. Haugsøen argumenterte også med stor militærfaglig tyngde, der behovet for militære skyttere eksempelvis ble knyttet opp til nye avanserte våpensystemer. På den andre siden i konflikten sto den mektige fagforeningslederen Ingvald Haugen. Norsk sjømannsforbund og Haugen benyttet seg av formelle kommunikasjonslinjer inn mot departementsnivå og regjering. Samtidig brukte Haugen også sitt uformelle nettverk og sine fortrolige kontakter for å påvirke regjeringens ståsted i konflikten.

Tidsrommet der de politiske koblingene i konflikten ble tydelige, samsvarer også med reformperioden og det økte innslaget av sivilt personell i Forsvarsdepartementet. I denne perioden bygde forsvarsminister Torp opp et sivilt embetsverk i et departement som i overveiende grad hadde bestått av militære frem til da. Forholdet mellom militærvesenet og Nygaardsvold-regjeringen bar også preg av ideologiske motsetninger, med konfliktlinjer tilbake til mellomkrigstiden. Dette var bakteppet da konflikten om skyttersaken pågikk. Imidlertid er det vanskelig å si om Norsk sjømannsforbund eventuelt trakk fordeler av dette bakteppet, og at dette igjen påvirket konflikten om skyttersaken. Det er samsvar i tid, men kildematerialet gir ingen konkrete indikasjoner den ene eller den andre veien. Til gjengjeld er det tydelig at regjeringsapparatet var lydør for sjømannsorganisasjonenes standpunkt i skyttersaken.

I hvilken grad kan man argumentere for at organisasjonskultur og ideologisk ståsted spilte en rolle i konflikten? Det er en kjent sak at det var tette ideologiske bånd mellom Norsk sjømannsforbund og Arbeiderpartiet. Utviklingen i kontinuitet og brudd, når det gjaldt

ideologisk grunnsyn hos forbundet og Arbeiderpartiet, fulgte hverandre tett. De ideologiske båndene hadde også forgreninger til en sterk organisasjonskultur og intern organisasjonsdisiplin i forbundet. Det la også grunnlaget for en del styrende prinsipper for synet på konflikten om skyttersaken. Forbundsledelsen kommuniserte internt i organisasjonen at medlemmene skulle holde seg langt unna de militære skytterskolene. Selv om en ikke ubetydelig andel av sjøfolkene likevel meldte seg til tjeneste ved skytterskolene, fikk forbundsledelsens interne agitasjon konsekvenser for rekrutteringen til skytterskolene. Storsatsingen på en militær skytterutdanning som SOK la opp til, ble langt mer begrenset enn det man hadde sett for seg.

På den annen side kan man argumentere for at den militære profesjonskulturen også spilte en rolle i konflikten. Mye av den militære argumentasjonen i konflikten var riktignok knyttet opp til konkrete militærfaglige forhold. Samtidig skinner en prinsipiell militær holdning gjennom. Dette var i utgangspunktet et militært anliggende, der løsningen på problemet skulle gå i et militært spor. Militær disiplin og kompetanse til å håndtere moderne våpensystemer var argumenter som gikk igjen. Spesielt den militære disiplinen ble knyttet til problemstillingen med den store avmønstringen av norske sjøfolk i USA. På den andre siden var handelsflåten i utgangspunktet en sivil ressurs som det også var knyttet en sterk organisasjonskultur til. Denne organisasjonskulturen ble sannsynligvis forsterket gjennom sjømannsforbundene og deres ideologiske grunnsyn. Som tidligere nevnt, gjaldt dette i særskilt grad Norsk sjømannsforbund med sin sterke organisasjonsdisiplin.

Samtidig kan man også argumentere for at det militære systemet utviste en viss grad av fleksibilitet på tvers av den militære profesjonskulturen. Eksempelet som kan trekkes frem er DANG sin skytterutdanning i New York, der totalt 923 sivile norske sjøfolk fikk grunnleggende trening i å håndtere skytset om bord i fartøyene. I et alliert perspektiv gjennomførte også DEMS-systemet sine stasjoner korte våpenkurs for sivile sjøfolk over store deler av verden. SOK, SSH og Nortraship oppfordret de sivile sjøfolkene om å benytte seg av disse kursene.

10.1 Bidrag til forskningsstatus

Hva kan denne oppgaven tilføre eksisterende forskningsstatus på området? Med denne oppgaven hadde jeg som målsetting å analysere den sivil-militære konflikten for å undersøke

om det fantes ytterligere forklaringsmodeller til det som vises i dagens forskning. I den eksisterende forskningen er personellsituasjonen fremhevet som en viktig årsak til at konflikten oppsto. De tette båndene mellom Norsk sjømannsforbund og Arbeiderpartiet er også pekt på som en forklaring på konflikten. I tillegg kommer den prinsipielle uenigheten mellom sjømannsforbundene og de militære om hvorvidt handelsflåten skulle være et sivilt eller militært foretak. Når det gjelder Norsk sjømannsforbund, er det også hevdet at forbundet slet med å holde organisasjonen samlet i krigsårene. Det var vanskelig å opprettholde kontakt og kontroll med medlemsmassen, og dette er igjen brukt som en forklaringsmodell for at forbundet agerte slik det gjorde.

I denne oppgaven er det redegjort for disse forklaringsmodellene. Det er ingen tvil om at personellsituasjonen og utfordringene rundt disponeringen av det tilgjengelige personellet var et alvorlig problem. Kampen for personellet var en av driverne i konflikten. De tette båndene mellom Norsk sjømannsforbund og Arbeiderpartiet var også en viktig årsak til konflikten. Jeg vil i tillegg også argumentere for at de uformelle nettverkene mellom enkeltpersoner i forbundet og Arbeiderpartiet spilte en viktig rolle som en del av dette. I tillegg er det et samsvar i tid mellom forbundets bruk av de politiske forbindelsene og reformene som ble gjennomført i Forvarsdepartementet. Hensikten med reformene var som tidligere nevnt å etablere et større sivilt embetsverk i departementet. Imidlertid er det vanskelig å si om reformer og en «sivil» organisasjonskultur i departementet eventuelt bidro til å støtte Norsk sjømannsforbund sitt syn på at skyttertjenesten skulle være sivil. Det er uansett et sammenfall i tid. Her mener jeg også at ideologiske forhold og det historisk vanskelige forholdet mellom Nygaardsvold-regjeringen og militærvesenet kan være en forklarende faktor.

Når det gjelder den vanskelige situasjonen til Norsk sjømannsforbund i krigsårene, kan nok dette til en viss grad være en medvirkende faktor i konflikten. Samtidig er det mitt inntrykk at forbundet var meget godt forberedt da krigen brøt ut. Man hadde blant annet gjort seg erfaringer fra første verdenskrig. Det ble også tidlig etablert en velfungerende organisasjonsstruktur i London og New York. I tillegg evnet forbundet å opprettholde en viss organisasjonsdisiplin gjennom krigsårene, som også la føringer på hvordan medlemmene skulle forholde seg til skyttersaken.

Jeg vil også argumentere for at forholdet til Storbritannia gjennom DEMS-systemet kanskje var noe mer problematisk enn det som er fremhevet i tidligere forskning. Helt konkret

gjaldt dette forhold rundt ordningen med utlån av britiske skyttere til norske handelsskip. I tillegg kom betingelsene som ble stilt for utlån av våpen til den norske handelsflåten. Dette gjorde at den norske eksilregjeringen og SOK ble tvunget til å iverksette nasjonale tiltak innenfor rammen av DEMS-systemet. Dette føyer seg til en viss grad inn i øvrig forskning på forholdet mellom Norge og Storbritannia i krigsårene. Selv om det var tette ideologiske og kulturelle bånd mellom de to landene, ble Storbritannia tidvis sett på som en vanskelig alliert i krigsårene.

Til sist vil jeg også fremheve at organisasjonskulturen i Norsk sjømannsforbund og den militære profesjonskulturen, etter min mening, var en medvirkende faktor til konflikten. Dette var to svært forskjellige kulturer som kolliderte med hverandre. Dette var tydelig både når det gjaldt spørsmål om disiplinære forhold, og spørsmålet om de sivile og militære skytternes kompetanse.

11 Utrykte kilder

Riksarkivet:

Forsvaret, Sjøforsvarets overkommando

Sjøforsvarets skytteravdeling for Handelsflåtens veteranforening

Arbeiderbevegelsens bibliotek og arkiv:

Norsk sjømannsforbund, Ingvald Haugens saker

Marinemuseet i Horten:

Lieut. Jon Gundersen, SERVICE CIRCULARS

12 Trykte kilder

Nortrashipflåtens skyttere 1941-1946 (kildesamling)

Norsk sjømannsforbund, beretning for perioden 1940 - 1941 - 1942 - 1943, forbundets virksomhet i utlandet (kildesamling)

Marinemuseet i Horten (Norges handels og sjøfartstidende)

13 Internett

Nasjonalbiblioteket: Forsvarskommisjonen av 1946 (digitalisert)

<https://www.nb.no/search?q=Forsvarskommisjonen%20av%201946>

14 Litteraturliste

Andersen, S. (2013). *Casestudier. Forskningsstrategi, generalisering og forklaring* (2 utg).

Bergen: Fagbokforlaget.

Bjerga, K.I. (2014). *Forsvarspolitik og forvaltningspolitikk? Organisering, reformer og militæreksepsjonalisme i Forsvarets sentrale ledelse mellom 1940 og 2003*

(Doktorgradsavhandling). Universitetet i Bergen.

Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Furre, B. (2000). *Norsk historie 1914-2000*. Bind 6. *Industrisamfunnet – frå vokstervisse til framtidstvil*. Oslo: Det norske samlaget.

Hague, A. (2000). *The Allied Convoy System 1939-1945*. Ontario: Vanwell Publishing Limited.

Hjeltnes, G. (1995). *Handelsflåten i krig 1939 – 1945: Bd. 3. Sjømann – lang vakt*. Oslo: Grøndahl og Dreyer.

Hjeltnes, G. (1997). *Handelsflåten i krig 1939 – 1945: Bd. 4. Krig, hjemkomst, oppgjør*. Oslo: Grøndahl og Dreyer.

Hegland, J. R. (1976a). *Nortraships flåte: Bd. 1. Krigsseilasen under den allierte defensiv*. Oslo: Dreyers forlag.

Hegland, J. R. (1976b). *Nortraships flåte: Bd. 2. Krigsseilasen under den allierte offensiv*. Oslo: Dreyers forlag.

Hobson, R. & Kristiansen, T. (2001). *Norsk forsvarshistorie: Bd 3. Total krig, nøytralitet og politisk splittelse*. Bergen: Eide forlag.

Jenssen, L, C. (2001). *Skipsfartens plass i det vestlige forsvar. Etableringen og*

konsolideringen av skipsfartsberedskap i NATO og Norge 1949-1967

(Doktorgradsavhandling). Universitetet i Bergen.

Kjeldstadli, K. (1999a). *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget.*

Oslo: Universitetsforlaget.

Kjeldstadli, K. (1991b). Struktur og interesse – om historikernes behov for handlingsteori.

Historisk tidsskrift, nr 1 1991, 50-61.

Kristiansen, T. (2008). *Tysk trussel mot Norge? Forsvarsledelse, trusselvurderinger og*

militære tiltak før 1940. Bergen: Fagbokforlaget.

Lane, T. (1990). *The Merchant Seamen`s War.* Manchester and New York: Manchester

University Press.

Lijphart, A. (1971). Comparative Politics and the Comparative Method. *The American*

Political Science Review, 65(3) , 682-693. <https://doi.org/10.2307/1955513>

Lundvall, E. (2019). *Jeg tror vi alle var glade for å ha våpen om bord! En undersøkelse og analyse av bevæpningen av norske handelsskip i Nortraship i krigsårene 1940-1945*

(Masteroppgave). Universitetet i Oslo.

Melien, T. J. (2020). *Norges globale sjøkrig. Skipsfartsberedskap fra 1914 til i dag.* Oslo:

Spartacus Forlag AS/Scandinavian Academic Press.

Mossige, E. (1989). *Storredieriet Nortraship: Handelsflåten i krig.* Oslo: Grøndahl.

Olstad, F. (2006). *Vår skjebne I vår hånd. Norsk sjømannsforbunds historie: Bd. 1.* Oslo: Pax

forlag.

Palmer, R.R & Colton, J. (1995). *A History of the Modern World* (8. utg). New York: Mcgraw

Hill, Inc.

-
- Pettersen, L. (1992). *Handelsflåten i krig 1939 – 1945: Bd.5. Hjemmeflåten. Mellom venn og fiende*. Oslo: Grøndahl og Dreyer.
- Reid, M. (1990). *DEMS at War! Defensively Equipped Merchant Ships and the Battle of the Atlantic 1939 – 1945*. Ottawa: Commoner`s Publishing Society Inc.
- Riste, O. (1987). *Norge i krig. Vol. 7, Utefront*. Oslo: Aschehoug.
- Riste, O. (2003). Ideal og egeninteresser: Utviklinga av den norske utanrikspolitiske tradisjonen. I S. G. Holtsmark, H. Ø. Pharo & R. Tamnes (Red.), *Motstrøms. Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning* (s. 53-89). Oslo: Cappelen akademisk forlag.
- Rosendahl B. T. (2015). Patriotism, money and control. Mobilization of Norwegian merchant seamen during the Second World War. *Scandinavian Journal of History*, 40(2), 159-194. <https://doi.org/10.1080/03468755.2015.1011686>
- Rosendahl, B. T. (2017). *Seafarers or war sailors? The ambiguities of ensuring seafarer`s services in times of war in the case of the Norwegian merchant fleet during the Second World War* (Doktorgradsavhandling). Universitetet i Agder, Kristiansand.
- Rosendahl, B.T. (2018) (Red.). *Allied Seafarers in the Second World War*. Oslo: Cappelen Damm.
- Schau, Ø. (1995). Anglo-Norwegian Naval Cooperation. I Salmon P. (Red.), *Britain and Norway in the Second World War*. London: HMSO.
- Skogrand, K. (2004). *Norsk forsvarshistorie: Bd. 4. Alliert i krig og fred*. Bergen: Eide forlag.
- Steen, E. A. (1959). *Norges sjøkrig 1940-1945. Vol 5. Sjøforsvarets organisasjon, oppbygging og vekst i Storbritannia. Handelsflåtens selyforsvar*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.

Thowsen, A. (1992). *Handelsflåten i krig 1939 – 1945: Bd.1. Profitt og patriotisme*. Oslo: Grøndahl og Dreyer.

Zachariassen, A. (1950). *Fra trellekår til fire menn. Norsk sjømannsforbund gjennom 40 år*. Oslo: Arbeidernes aktietrykkeri.
